

ПЕТРО ШМАЛІЙ



Данило
Вурва

ПЕТРО ШМАЛІЙ

Данило Вирва

ПОВІСТЬ

Уар Савену



diasporiana.org.ua

Буенос Айрес 1965 Аргентина



Венгеллер

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Повість „Данило Вирва” Петра Шмалія (автобіографічна), що названа іменем головного героя, заторкує найсвітліший й разом з тим найфатальніший період нашої національно-визвольної боротьби, а саме знаменний рік 1917-ий.

На тлі його історичних подій та однієї маленької любовної пригоди, автор показує нам у мистецькій обробці постать героя-патріота визвольних змагань — Данила Вирву, який, здобувши військову освіту напередодні розпаду московського царства, присвячує себе боротьбі за Рідний Край.

Перебуваючи зі своєю частиною у Фінляндії, Вирва уважно прислухається до етеру, а ще пильніше приглядається до живої людини в сірій шинелі. А коли в лютому 1917 р., і армія, і народи російської імперії вийшли зі своєї орбіти, Данило Вирва зв'язується з українцями інших військових частин гарнізону, організує Українську Військову Раду, вступає в гострі конфлікти з російськими частинами, які стоять на перешкоді українізації та очолює рух за визволення України.

У Вирві автор персоніфікує ту частину української інтелігенції, яка зберегла в собі „дух давнини та нове віще слово” нашого ге-

нія, і з перших днів революції збройно боронила ідею національного визволення, дотримуючись засади, що тільки „зброя має бути нашою мовою з ворогами”.

Інакше думали тоді, а навіть діяли наші ліві соціалісти, зпрофалізувавши своїм проти-мілітарним наставленням величезну стихійну силу. А було її, як пишуть досить об’єктивно навіть наші вороги з табору „Белой Гвардії” *): „...чотириста тисяч німців, а навколо них сорок раз по чотириста тисяч селян. Були сотні тисяч людей, що вернулись з війни й уміли стріляти. Були сотні тисяч рушниць, закопаних у землю, захованих по клунях і коморах... Мільйони набоїв були в тій же землі і трьохдюймові гармати в кожному п’ятому селі й кулемети в кожному другому, у кожному містечковій склади набоїв, цейхгаузи з шинелями й папахами. І в цих же містечках народні вчителі, українські семінаристи, що волею долі стали прапорщиками, здоровенні сини пасічників, штабс-капітани з українськими прізвищами... Всі вони балакають українською мовою, всі вони люблять Україну чарівну, вимріяну, уявну без панів, без офіцерів — москалів”.

Повість „Данило Вирва” наснажена глибоким патріотизмом і цікава для періоду Відродження Української Державности. Автор малює відносини в царській армії між укра-

*) Роман „Дни турбинных“ М. Булгакова

інцями й росіянами, що виникли з моменту революції, показує на що вони здібні, коли б хтось посмів сказати, що Україна, або „Крим, Кавказ, Алтай — не їхні”, а на тлі любовних перипетій подає віками приспаний потенціал української нації.

Особлива цінність твору та, що постаті в більшості не є синтетичними, а дійсно жили й діяли в ті багатомовні часи, а також і те, що автор, Петро Шмалій, був не тільки живим свідком тих подій, але й активним учасником — фронтовиком. Спочатку в царській армії, а з вересня 1917 р. в українській армії, і свій запал майстерно втілив в незаперечного героя Данила Вирву.

Треба сподіватися, що український читач належно оцінить появу цієї вартісної книжки.

М. Гаврилюк

На цьому місці ділимося з Шановними Читачами сумною вісткою, що в період підготовки твору до друку, 20-го травня 1963-го р. у державному шпиталі в Льос Анджелесі помер автор повісти „Данило Вирва”, сотник,

† Петро Шмалій

Народився Петро Шмалій 20-го червня 1892 р. в с. Багрянівці, Літинського повіту на Поділлі в козацькій родині предки яких, оселилися там після зруйнування Запорізької Січі. Вчився у Винницькій реальній гімназії, але в 1910 р. був звільнений з п'ятої класи за „українофільство” без права вступу до іншої школи. Середню освіту вимушений був здобувати „самотужки” екстерном у Томську на Сибірі.

В 1913 р. був покликаний до війська в російську армію на правах однорічника. Там своєю дисциплінованістю хутко здобував симпатію начальства і був відряджений до Київської Гарматної військової школи. По закінченні її в 1915 р. ввесь час перебував в армії і служив спочатку в Артилерійській Бригаді, якою командував ген-штабу капітан Яковлів, потім в легкій Дивізіоні Морської Кріпости в Ревлі — в батереї ген-штабу капітана Кондратенка, а після у 12-ій Артилерійській Бригаді

у Фінляндії до революції.

У вересні 1917 р. Покійний залишив російську армію. В тому ж місяці прибув до Києва і вступив до Української Армії почавши службу в Окремім Стрілецьким Курені ім. Гетьмана Наливайка, а згодом в Окремім Чорноморським Козацьким Коші, командиром якого був сотник Смовський. В січні 1919 р. потрапив на Полтавщині в полон до большевиків, з якого „пощастило втікти з покаліченим здоров'ям”. Але Української армії не залишає. Приймає призначення полковника Царенка, який тоді займав становище командира Резервного Корпусу Січових Стрільців, і стає командантом 2-ої Гавбичної Батереї, яка стояла під Львовом. Тут зазнав поранення під Чортковом. Після видужання знову повертається до Корпусу, і був молодшим старшиною при штабі. З відходом Галицької Армії в Україну призначений ад'ютантом Окремого Кінно-Горного Дивізіону полк. Альмазова в Кам'янці-Подільському.

На еміграції Петро Шмалій до самої смерти працював в культурно-громадській ділянці, а саме в ділянці театрального мистецтва, в якій мав відповідну підготовку, закінчивши ще у Львові драматичні курси та виступаючи як артист в театрах Галичини. В 30-х роках заснував в Парижі Український Незалежний Театр і був його адміністратором, мистецьким керівником і артистом, — висту-

паючи разом з дружиною співачкою, з якою був одружений 1934 р. Перебуваючи в Польщі, Німеччині, Франції, Аргентині та США Покійний був членом багатьох українських національних організацій. —

Осиротив Дружину Зінаїду й сина
Юрія

Вічна Йому пам'ять!

Редакція

ВІД АВТОРА

Про збройну боротьбу України за свою державність написані грубі томи, і якби подвоїти ту працю, або й удесятерити, то й цим не вичерпалися б чини-епізоди тієї героїчної боротьби.

Данало Вирва, це тільки фрагмент, яких було безліч і які в загальній сумі творять історію боротьби українського народу за свою державну незалежність. І навіть тоді, коли Україна буде вільною, незалежною державою, ті всі епізоди залишаться назавжди свідками її минулої боротьби. Авторіві, як ад'ютантові артилерійського Дивізіону, доводилось бувати службово в різних міністерствах і штабах та спостерігати деякі явища що їх у своїй повісті мусить оминати, бо тепер вони виглядали б як фантазія і могли б викликати закид у читача в його тенденційності. Але з усіх тих явищ було одне найголовніше, а саме, що між армією і політичним проводом лежав рівчак, який набув виразної та окресленої форми. Вже з перших засідань Центральної Ради, військові делегати поставили на порядок денний питання про формування незалежної армії. Це питання деякі соціалісти зустріли вороже і підняли цілу бучу, а Винниченко виступив з довгою і гарячою промовою, урив-

ки якої були такого змісту:

„Отже ясно, що не ідеї своєї армії славу кричати не бунчуками, не можливості дати в руки своїм українським імперіялістам (sic) страшну силу сліпого багнета... Не своєї армії нам, соціал — демократам, і всім щирим демократам треба, а знищення всяких постійних армій?“... (підкреслення автора). Повна промова надрукована в „Робітничій Газеті“ ч. 10 за 1917 р. Те саме було з Вільним Козацтвом, про яке орган соціалістів — федералістів, „Нова Рада“ за 2. II. 1917 р. ч. 128 писав:

„Не дуже треба турбуватись про те, щоб швидше озброїти вільне козацтво, треба дбати про те, щоб ця зброя опинилась... в певних... руках... Розводити „Козачу Романтику“ як це робиться по газетах, і цим розбуджувати стихію, з якою важко буде потім дати собі раду, треба обережніше...”

Робилось це в той час, коли Україна в першу чергу потребувала збройних сил, щобто своєї національної армії. І цю потребу найглибше зрозумів поручник Микола Міхновський і зі своїми однодумцями — самостійниками приступив до її здійснення.

Але соціалісти ініціативу Міхновського придушили і зформований ним I-ий Полк імени гетьмана Богдана Хмельницького роззброїли, а самого Міхновського загнали в петлю...

Ідею Міхновського про формування армії

підтримав Симон Петлюра, який став потім не тільки головним Отаманом війська Української Народної Республіки, а також і духовим Провідником Армії, втіляючи собою державну ідею, за яку вона боролась і вмирала... А деякі соціалісти ставили партійні інтереси вище державних і думали здобути її, „будь ласкою” або „братерством”...

Партійщина породила отаманію і залишилась надалі як найбільше зло в боротьбі України за свою державну незалежність. Відомо ж бо, що партійництво, його претенсії на „непомильність” і льокальний патріотизм, слави не приносять і не забезпечують успіху в національній боротьбі. Щоб вести націю до перемоги, потрібні не тільки добрі політики, а й добрі патріоти...

Соціалісти ввесь час боялись „реакції” з боку армії, яку в той час усувала дійсність подій, бо армія змагалася за державу і націю, а не за політичний режим. І як би вони боролись так само і за ту саму мету, то події 1917-21 рр. не закінчилися б так катастрофічно...

Але про це колись буде писати Українська історія.

Присвячую моїй найдорожчій Дружині,
Зіні Олексіївні, єдиному Другові мого життя,
ніжній і добрій мамі нашого сина...

і...

Тобі, Юрасю!
Мій чемний і найдорожчий сину,
Люби мамусю й Україну,
Храни святий цей заповіт,
Будь лицарем і йди у світ.
Тобі моє благословення...

* * *

Дружино любя!
Моя Зінусю!
Не має слів таких,
Чи може їх не знаю.
Якими зміг би описати
Красу Твоєї пісні раю.

Душа Твоя мов арфа,
І стільки звуків в ній,
Як у блакиті неба промінь
У тихій день ясний...

Співай! — Бо тільки у піснях солодке
забуття...
В них зміст, краса і молодість життя...
Ти вся, як пісня чарівна,
Ніжна і пахуча, як весна...
Муж і батько

В день Свят-вечора 19... року в Московщині помічалось чергове патріотичне піднесення. На південно-західному фронті армія генерала Радка-Дмитрієва тиснула австрійців і підійшла в Карпатах до просмику Ужок, за яким починалась Угорська рівнина, звідси відкритий шлях до угорської столиці — Будапешту, здобуття якого й було метою цієї армії. Друга армія, на північному фронті під командою генерала фон-Рененкампа боролась в східній Пруссії загрожуючи Кенігбергові.

Цей „побідоносний” шлях московських армій був устелений трупами і политий кров'ю синів України та інших народів, приборканих московщиною.

Далеко від рідних осель, на чужій землі, змагались і падали вони за чужу, не свою справу. А в запіллі готували й вишколювали інших і гнали на зміну поляглих здобувати „славу й велич імперії” а своєму народові — кріпацтво...

На передмісті Києва, Лук'янівці, півколом стояла чота юнкерів*) старшиєської школи і слухала уважно завдання курсового старшини,

*) Так у російській армії царських часів називали юнків — учнів військових шкіл, що мали бути військовими старшинами.

капітана Ланшина, який викладав у школі „стратегію й тактику”.

Між юнкерами маленьке хвилювання. Матеріал сьогоднішнього завдання призначений для іспитів, що мали бути старшинами. Щоб не пропустити чого, або не забути, кожний юнкер уважно записував усе у свій щоденний зошит.

— Юнкер Вирва!

На цей оклик у першому ряді прийняв військову поставу молодий, стрункий, вищесереднього росту юнак. Він різко виділявся серед своїх товаришів мужністю і військовою поставою. Яснорусявий, ясні з блакитним відтінком очі, у спокійному погляді яких відбивалась енергія і разом якась дитяча цікавість. Коли він починав говорити, всі, хто був біля нього, втихали. Мав лише 23 роки, любив спорт і був міцної будови. За веселу і шляхетну вдачу користувався симпатією товаришів і курсових старшин. Був добре вихований, акуратний і чемний. Але найвидатнішою його рисою була чесність.

— Юнкер Вирва! Ви командир куреня. Ворог наступає на Київ з північного заходу. Наша армія відступає. Ваш курінь в ар'єргарді і має зайняти позицію по той бік річки Сирець, на захід від села Н... Мусите здержувати ворога доти, доки головні сили нашої армії цього відтинку не перейдуть річку і не займуть підготовані для них позиції...

Зробіть топографічні кроки куреня. Зрозуміли?

— Так, пане капітане!

— Можете йти. Збірка в школі, увечері о 7-ій годині. Вдаривши закаблуками з піднесенням руки до дашка, юнкер Вирва зручно повернувся, відбив кілька кроків по-військовому, а потім перейшов на звичайну ходу. Обдумуючи своє завдання, Вирва наблизився до балки Бейліса. Цю назву вона дістала з того часу, як у ній знайшли замордованого маленького хлопчика, Андрія Ющинського. Перейшовши балку, Вирва ступив на терен табору 165 Луцького пішого полку, який був тепер безлюдний і завіяний снігом. За табором був ліс. Вирва був щасливий. Його істота потребувала дії, рухів у яких він міг би зуживати ту неймовірну наснагу сили, яку посідав. І коли б йому заборонили рухатись та енергія задушила б його. Тому він навіть у сні співав або командував, так, що вартовий юнкер уночі мусів закликати його до „дисципліни“.

Вирва зразу побіг ліською мало протореною дорогою. Вся його істота горіла від емоцій, а рипіння снігу під чобітьми бриніло йому як найкраща симфонія. Утомившись трохи Вирва спинився і тільки тепер помітив ту красу, що була навкруги нього.

Подих вітру сюди не доходив. Була абсолютна тиша. Ліс стояв у якійсь святочній, містичній задумі... Жодної гіллячки ані пры-

тика не було голого, усе було вкрите білим пухом. Одним снігом ліс був удекорований, жодних інших фарб на нім не було. І в той же час кожне дерево виявляло якусь відмінність. Особливо ніжно виглядали берізки, немов наречені у шлюбних сукнях.

Ліричний настрій опанував Вирву. Він іде повільно і раптом пригадує собі: сьогодні ж Свят-вечір!..

При цій згадці щось тепле наповнило його груди. В цей Вечір, як він був малим, завжди возив з батьком вечерю до діда. А потім уже сидів якийсь чужий дідусь з білим волоссям і бородою, а брови були в нього такі, як у старшого брата Андрія вуса, але теж білі. Він сидів біля стола і грав на кобзі. Біля нього вмовився маленький хлопчик що водив того дідуся по селах. Малий Данилко (тобто він таки — Вирва) сідав трохи далі у другім куті кімнати і не ворушився, бо ж коли він не буде чемний, то тато віддасть його дідусеві, а той зробить з нього струну, запхає до кобзи і ходитиме граючи по селах. Так сказав батько, а слово його тверде.

А влітку Данило їздив на хутір, де в дідуся була велика пасіка. Вона містилась на широкій галявині засіяній гречкою, навкруги ж був ліс.

Товаришами пригод Данила на пасіці були два великі пси „вовкодави” (так їх називав дідусь) Гавкун і Кудлай.

Дід любив малого Данилка, завжди частував медом і дозволяв ганятися за метеликами в гречці. Та хлопчикові ліпше смакував крадений у діда мед. І так було доти, доки одного разу він необережно вкусив шільвика і гострий біль протяв йому язик. Сплюнувши швидко мед на долоню, Данилко побачив пошматковацу бджолу. Він хотів це затаїти, не признатись дідусеві, але за якусь хвилину почув, що язик його більшає і вже майже не вміщається в роті. Тоді почав кричати. Після цього випадку Данилко навіть не наближався до ночовок у яких лежав вирізаний дідом мед.

Вечорами біля куреня палало багаття і дідусь оповідав Данилкові про чумаків, що ходили в Крим по сіль та по рибу, про Запорізьку Січ та козацькі походи. Хлопець найбільше любив це слухати і спочатку ніяк не міг уявити як же жила без води на голові у Запорожців та риба, що називалася „оселедець”..

Одного разу, бігаючи по гречці за метеликами, Данилко втомився, сів відпочити і швидко заснув. Гавкун і Кудлай, що вірно з ним товаришували (доказом чого була не одна дірка в його штанах) полежали біля нього і побігли до куреня. Дід порався на пасіці і не зауважив що хлопця немає. Скінчивши роботу дід наблизився до куреня і побачив Гавкуна та Кудлая самих без хлопця, тоді по-

чав оглядатись довкола та кликати Данилка, ніхто не відгукався. Дід обійшов усю пасіку, спустився вниз у балку, яка ділила хутір на дві половини й була заросла різними деревами та кущами. Долом її текла мала річечка. Водилось у ній багато вужів, гадюк та іншої нечисті.

Гукав дід та кликав Данилка й нарешті стурбований почав гримати на собак.

— Ну, чого язики повивалювали, ледацюги?! Вам тільки б жерти! Де Данилко? Марш мені зараз шукати Данилка! Гавкун і Кудлай немов би зрозуміли турботи діда, почали гавкати і побігли в гречку. Данилко прокипувся і підняв голову.

— Ах ти збиточнику малий! Ач як налякав діда! — картав дід словами пригортаючи хлопця ніжно водночас до себе.

Того вечора дідусь багато оповідав Данилкові про різні пригоди, а коли поклав його спати в курені, то довго і з особливою турботою накривав та підмошував постіль.

Пірнивши в ці спогади, юнкер Вирва не помітив, як перейшов річку Сирець і наблизився до села, вихідною точкою якого й була його західна частина. Прибувши на місце Вирва вийняв компас, знайшов цю точку, зазначив на папері й пішов на північ, фіксуючи на папері рельєф місцевости та довколишні видатніші об'єкти.

Ось, як зроблю я цю маленьку мапу —

міркував Вирва, — тоді розташую на вій мій курінь. Покищо я теоретичний командир, але тепер війна, і хто знає, чи я таки й справді не буду в українській армії... Не докінчив. Оглянувся довкола: поле. Нікого. І тоді свідомо і твердо промовив: — „курінним отаманом”!

Із цими думками треба було ховатись, а то зразу причеплять тобі „Мазепинця” і, в найкращім випадку, будеш кінчати школу в Сибірі при тачці... Робота посувалася. Юнкер Вирва стопографував уже більшу частину позиції, яку мав зайняти його курінь. Але взимку дні короткі, і, по заході сонця, швидко темніє. Вирва побачив, що не встигне закінчити і швидко почав креслити лише штрихи, роблячи помітки місцевості і віддалі, а в школі вже закінчить як слід.

Склавши своє приладдя Вирва вертався іншою дорогою. Місцевість була йому добре відома, бо в цій околиці часто відбувались військові вправи юнкерів.

„Чи буде в нас сьогодні кутя на вечерю?” — цулко відбиваючи кроки, думав Вирва. І знову полинув спогадами в рідне село... Там завтра будуть ходити зо Звіздою та дзвінком колядники. Веселі. Червоні від морозу... Ех, як би шугнути хоч на один день туди!.. Раптом зупинився: перед ним був мур величезного Лук'янівського цвинтаря. Сонце давно зайшло й було темно. „Чи обійти цвинтар, оминаючи його? Ні, бо ж тоді спізнюся на

цілу годину. Піду ліпше навпростець, через цвинтар!” Вирва притис зубами палітурку з приладдям, ухопився руками за верх муру і вмить опинився на другім боці. Обтрусивши сніг із шинелі пішов оминаючи нагробки поміж якими було навіяно майже по коліна снігу. Пройшовши кількасот метрів звернув праворуч на вузьеньку алею, по якій мав вийти на протилежний бік цвинтаря. Тут снігу було менше. Лежав він рівно, мов простелений між надгробками довгий білий рушник, на яким візерунком лягли сліди людських ніг. Вирва намагався ставати у ті ямки відбитих слідів.

У четвертім ряді нагробків ніби схована між ними була одинока могила. Прути залізної огорожі на ній в деяких місцях відвалились. Кущі рослини покривали могилу яка від давности цілком розповзлась. І раптом наткнувся на хрест з чорного мармуру. Верхня його частина й перехрестя були прикриті снігом, від чого бік і задня сторона видавались іще чорніші. Цей хрест стояв, як свідок страждань Ісуса Христа і символ Його вічної істини...

Вирва стоїть мов зачарований. Він не в стані відірвати очей від хреста на якому то гасне то знов з'являється промінь світла. Вирва протирає очі. Він не хоче вірити що це дійсність. Одночасно він не вірить у привиди, в якусь там мару. Дідусь казав йому не раз, коли він був малий і це він добре з'явив, що жодної мари немає. Її видумали люди, щоб ля-

кати нечемних дітей. Тому нема чого боятися. А от краще бійся людей та будь з ними обережний, бо ні одна звірина не заподіє такого лиха, як людина... Зрештою, він ще не знав, що то таке страх, а боятись того, чого не знаєш, уважав за сором.

Вирва повернувся і зробив кілька кроків у напрямі хреста, як побачив, що на ньому знову майнуло світло... Хвилинка — світло згасло, ще хвилинка і він рішуче йде до хреста. Зійшовши з алеї між гробниці, Вирва побачив сліди ніг що вели до хреста. Наблизившись до хреста Вирва побачив, що сліди на снігу повертали ліворуч. Він пішов цими слідами і дійшов до могильного склепу, що був якраз проти цього хреста. Гарно оздоблена навколо залізна огорожа, з відчиненою в ній хвірткою. Вирва підійшов до самої хвіртки. За нею відразу починались східці вниз. У кінці східців — залізні двері до середини з маленьким віконцем, крізь яке пробивало світло.

Тихо, як тільки міг, Вирва почав сходити вниз, не відриваючи очей від віконця і стискаючи в руці пістоля. Притулившись лицем до шибки Вирва остовпів... У склепу була жінка. Вона сиділа на стільчику, спиною до дверей. На голові у неї була чорна каракулева шапочка. Одягнена в короткий бобровий кожухок, з-під якого виглядала чорна суконка, а на ногах були теплі черевички — „котики”. Сиділа схиливши голову на руки,

лікті яких спиралися на маленький столик. Перше гостре враження незвичайної таємничості і велике нервово напруження — зникли. Натомість охопило велике здивування й цікавість. Вирва був приготований застати в склепу людей, які могли виконувати спішну роботу для похорону. Могли бути й злодії, які вибрали це місце для переховання крадених речей. Думав і про шпигунську організацію, бо це ж була війна. Але ніяк не могло йому впасти на думку, що в могильному склепі, він у цю вечірню пору побачить самотню жінку. Чого вона тут? Що вона тут робить?

Вирва далі уважно розглядав обстанову в середині склепу — чи не помітить чогось такого, що дасть розгадку.

Перед столиком, на невеликім підвищенні, в скляному ковпаку була полірована дорога дубова домовина. На ній лежала китиця свіжих квітів троянд. З обох боків домовини, у високих церковних свічках, горіло по дві грубих з жовтого воску свічки. В лівім куточку на стіні висів образ Христа в терновому вінку, перед яким блимала лампадка. У голові домовини, на стіні, висів великий вінок штучних квітів, в середині вінка — портрет молодого красивого старшини в парадній уніформі уланського кінного полку. Приглянувшись до портрета, Вирва прочитав на блакитній стрічці нижче грудей напис золотими літерами: „Незабутньому Василькові — Олена”.

Далі по стіні теж вінки. Але Вирву прикував великий вінок з надписом і портретом.

„Мабуть це її чоловік, отой молодий старшина — „Улан”. „Її Паріс...” — подумав Вирва — „Бідна жінка. Що ж — війна, нічого не вдієш...”

А вона, ця Олена, мусить бути бравою жінкою. Аджеж не боїться, сама, в гробниці і в такий час з покійником...

Все, що побачив Вирва свідчило, що ця жінка з вищої суспільної верстви. Він міркував — як зайти до середини, щоб не порушити належного етикету: стукати у двері не личить, та й боявся несподіваним стуком злякати цю чарівну жінку. Вирва тихо кашлянув. Ніяких змін. Він кашлянув сильніше. На цей раз жінка раптом устала і почала гасити свічки. Вирва вмить скочив до дверей, натиснув клямку й опинився в середині склепу. Жінка встигла загасити дві свічки з правого боку і переходила на лівий, але Вирва своєю постаттю загородив маленький прохід між столиком і домовиною і... вона опинилась проти юнака. Горіло дві свічки і блимала лампадка. Світло падало з боку Вирви. Його промінь освічував жінку з ніг до голови. Хвилину стояли непорушно, стримуючи віддих і не відриваючи очей одне від одного...

Тихо в гробниці. В очах жінки відбивались разом глибокий сум і здивування.

Вирва стоїть немов заворожений. Ця об-

становка, запах воску від свічок, квітів і парфуми, витворювали дивний аромат і... разом з цією жінкою переносили його в давноминулу епоху... Лише домовина нагадувала Вирві про дійсність. Він дивився на цю жінку і не-свідомо промовив до себе: „Боже, яка вона чарівна”.

Нарешті опам'ятався і зняв з голови кашкета. Її очі міняються. Помаленьку розходяться дві складки між бровами. Погляд лагідніє і споглядає Вирву.

— Простіть, пані, що я осмілюся ввійти те порушив ваш спокій!

Вона нічого не відповіла. Лице її нерухоме так, ніби вона була в глибокій задумі, з якої своєю появою вивів її хвилино Вирва. Потім перевела погляд на домовину, на портрет, обвела поглядом увесь склеп і врешті зупинила його на Вирві. „Яка вона гарна...”. — промайнуло в його голові.

І дійсно вона була гарна. З вигляду мала років 19-20. Темна шатенка, із шляхетними клясичними рисами лиця. Обличчя із рівним носом і устами, червоними, як спіла вишня і великими брунатного оксамиту очима з довгими віями. На лиці жодної косметики. Легкий ледве помітний рум'янець і маленька смуглявість, творили гармонію з її чорним одягом.

Вона втомленим рухом пересунула стільчик до середини столика й сіла. Вирва аж тепер побачив на столику маленьку кришталеву

вазу, наповнену до половини кутею; зверху вази лежала столова срібна ложка, а біля — напроти неї, лежали дві тарілочки з маленькими ложечками. Тут же, з боку Вирви стояв другий стільчик.

— Це домовина мого чоловіка... Я принесла йому вечерю. Ви перешкодили мені. Я хочу залишитись з ним сама...

— Ще раз прошу ласкаво мені вибачити. Я тут випадково: знаєте, воєнний час... Я схиляю чоло перед вами, за ваш родинний і християнський вчинок... Згідно з вашим бажанням, я залишаю вас саму, я тільки прошу дозволити мені чекати вас назовні, щоб відпровадити до першого постю візників, — сказав Вирва.

— Я буду тут довго. І тому не можу скористати з вашої чемности...

— В таким випадку, дозвольте вам сказати, що з почуття гуманности, я не залишу вас одну. На мою думку, ви провели тут досить часу, щоб помолитись за вашого чоловіка й віддати пошану його пам'яті. А тепер прошу їхати до дому. Вона підвела на Вирву великі здивовані очі. Які ж вони були гарні...!

Вирва загасив одну свічку, потім другу. В склепі зробилось темно. Їхні постаті були як тіні, від слабого світла олійної лямпадки, що горіла перед образом Христа.

Підійшовши до неї, Вирва взяв її за лікоть руки і промовив: Прошу!

Дивна річ. Вона, без жодного спротиву,

мов дитина, виконує бажання Вирви.

— У вас, певно, є ключ від склепу?.. Вона без слів витягнула з торбинки ключа, і подала Вирві. Замкнувши дверцята, він звернув їй ключа, взяв її під руку і повів до виходу, поміж надгробками, де лежало багато снігу і йти було незручно. Коли вийшли на алею, Вирва запитав:

— Ви дозволите й далі тримати вас під руку? Олена нічого не відповіла. Не випускаючи її руки, Вирва провадив Олену серединою алеї, немов би вони були одружені. Без слів дійшли до хатини сторожа. Вирва залишив Олену й подзвонив. Коли вийшов сторож Вирва всунув йому до руки півкарбованця і попросив відчинити браму. Так мовчки вийшли із цвинтаря на широку вулицю. Вирва вже не провадив Олену під руку. Він держався пристойної віддалі, щоб не штовхнути її в плече. Час від часу поглядав на неї. Олена йшла з опущеною головою, і, від моменту в гробниці, ні разу не подивилась у бік Вирви й не промовила ні слова. Вирва відчував її переживання... Так ідучи впарі з Оленою з цвинтаря до міста, Вирва чув у своїх грудях якусь невідому досі музику. Він ось так ішов би із цією жінкою довго, довго, без кінця краю... Дарма що знав її лише короткий уривок часу. І, власне, той перший погляд її сумних, здивованих очей в гробниці проймав його.

Повз них проїхала пара візників, та

Вирва не зупинив їх: він хотів довше побути з нею. Багато дечого хотів довідатися від неї, хоч це йому не дуже вдавалось. Вона була задумана й маломовна. Нарешті йому стало соромно, ніяково і він зупинив якогось візника.

Зворушений, але зовнішньо спокійний, обережно, як ніжну квітку, Вирва посадив її в сани. Накрив ноги медвежим покривалом і, приклавши руку до дошки, чемно запитав:

— Куди має їхати візник?

Вона підвела голову і тихо подала адресу. Вирва не дочув, збентежився... перепросив, що не зрозумів.

Олена повторила голосніше.

Вирва підійшов до візника, дав йому три карбованці і подав адресу. Вони хвилину дивились одне на одного, потім Олена простягнула руку. Вирва нахилився і поцілував відчувши пахощі ніжних парфумів.

Вирва випростався й, повернувшись до візника, не голосно промовив:

— Рушай...

Дивився, як саночки віддалялись поки зовсім не зникли в нічному морознім серпанку. А потім наложив кашкета, зупинив другого візника й поїхав у школу.

II

Думки, мов метелики, крутились у голові й виводили Вирву з рівноваги. Він був зворушений і незадоволений собою. І справді: небуденна пригода справила на Вирву глибоке враження.

Чи раз йому доводилось бувати в товаристві гарних жінок? А проте нічого подібного він не переживав. Хотів проаналізувати все спочатку. Ніби нічого надзвичайного не сталося, а проте явно відчував, що в нім народилось щось нове, досі йому невідоме... І що це нове не є звичайне, банальне явище... І що він, Вирва, згубив спокій там, у гробниці... Тріпнувши головою, ніби бажаючи відігнати від себе ці думки, він незадоволено промовив: „От іще рахуба. Ну, нехай, потім розберусь”, — думав Вирва підіймаючись по широких сходах і простуючи до кімнати вартового старшини. А сумні, великі очі усе пригадувались йому.

У кімнаті вартового старшини стояли струнко три юнкери, які теж спізнались, а тепер поручник Шкварченко за це їх „протягав”, саме тоді, коли в кімнату входив Вирва. Вирва зрадів, що не сам спізнався. На його долю випаде одна четвертина „батьківської моралі”, а це не так багато вже... За всіма

правилами військового припису, відрпортувавши поручників, Вирва ступив крок у бік і став поруч юнкерів.

— Як? Ви теж спізнались?! — Здивовано запитав Вирви поручник Шкварченко. — Ну, почекайте! З вами потім поговоримо, і почав „розпикати далі трійку”. З того найбільше попадало Грицькові Дехтяренкові, колишньому семінаристові з Чернігівщини. Він був мучеником і предметом дотепів цілої чоти. Був довготілесний і з непропорціонально кудцями ногами. Коли стояв „струнко” то живіт його випинався вище грудей. Мав велику голову з настурбурченим волоссям, яке навіть у мокрому виді не можна було причесати. Широке кругле лице, з носом форми врізаного на кінці й вигнутого банана, і надиво маленькі уха. Але вдачі був лагідної й мав спокійні, розумні очі. Дивлячись у його очі, забувалось про його фізичні недоліки. Може тому юнкери його любили.

— Ну, чого сопете, як носата коняка? Підберіть живота! Ну й фігура!.. І це називається юнкер?!.. Сьогодні й завтра без відпустки. Другий був юнкер Белінський, що його в школі прозивали „юнкер із стрічкою”. Був родом з Московщини. Ходив дрібним кроком, з дуже прилизаним волоссям і завжди напярфумований. Мав звичку після кожної фрази хихотіти й підносити руку до уст.

— На мою думку, ви з непорозуміння

потрапили до школи старшин. Вам треба було йти в кабаре і виступати в коротеньких штанцях, або спідничці... Позачергово вартовим по дортуарі! Можете йти...

„Розправившись” так з двома першими винуватцями, Шкварчинко перевів погляд на Тимоша Бондаренка, студента Харківського Університету і свого земляка з Полтавщини. Бондаренко був поставний, гарний козарлюга, тільки занадто вже спокійної вдачі. І хоч був тільки на два роки старший від Вирви мав чудові великі вуса, які типово по-українському звисали вниз. Бондаренкові попадало найбільше за українську вимову. Вирва відчував біль у ногах від „струнко”, але стояв, як укопаний. Думав, що хутко дійде черга й до нього, та помилився. Поручник Шкварченко звернувся відразу до обох юнкерів: „Ну, добродії!” — заговорив він українською мовою. Чому спізнались? Бондаренко щось пробурмотів, нібито зблудив.

— Що?! — Аж підскочив Шкварченко. — Зблудив? Куди ж ви завели вашу частину? До ворога? — Тільки мені не викручуйтесь! Десь на хуторі пампушками командував, кутю уминав! Хіба ж не видно? І вигляд ваш такий, наче квашена капуста...

У Бондаренка такий комічний вираз обличчя, що Вирва мусів відвернутися, щоб не розсміятись.

— Ага! А ви, юнкер Вирва, кози гонили

по лісі, чи що? І як вам не соромно? Зразок і приклад першої чоти! І раптом вигукнув: забирайтеся геть з-перед моїх очей! Щоб я вас не бачив!..

— Ну, слава Богу, вискочили без контузій, — промовив Вирва, опинившись на коридорі.

— Ви знаєте, Тимоше, це завдяки вашим вусам ми unikнули кари. Поручник Шкварченко в них закоханий.

— Не знаю. Я тільки зауважив давно, що він не любить москалів. Коли б не було Белінського, то й Дехтяренко проскочив би. А так вийшло, що Дехтяренко мусів понести кару, так би мовити „в назіданіє потомству”.

— Маєте рацію. І на мою думку, Дехтяренко буде завжди жертовним козлом. От періста доля...

На Богдаренка й Вирву нетерпляче чекав у їдальні юнкер Михайло Чорниш із Київщини, студент фізико-математичного факультету Петербурзького Університету. Він мусів залишити Київський університет і переїхати до Петербургу, бо влада виявила, що він час-то відвідував могилу Тараса Шевченка.

Бондаренко й Чорниш були найближчі приятелі Вирви й сьогоднішній Свят-вечір вони ще задалегідь умовились провести разом. Як тільки Бондаренко й Вирва зійшли до їдальні й сіли за стіл, до них зразу підійшов Чорниш.

— Ну, панове, це ж свинство! Ви добре

знали, що ми маємо провести Свят-вечір разом, і наче нармисне спізнилися... Виходить, ніби ви комусь назбитки зробили.

— Михайле, не лайтесь і не сердьтесь. Даю вам слово чести, що це сталося несподівано От Тиміш вам розкаже...

— Що розкаже? Я нічого не знаю. Ви прийшли ще пізніше й застали мене в кімнаті вартового старшини.

— Це правда. Я вам, Михайле, потім розкажу, чого я спізвився. Тимошеві також.

— Та чому ж ви не вечеряєте, Тимоше? Я вже кінчаю.

— Правду кажучи, то я вже по вечері. Розумієте, несподівано проходив біля знайомих, ну й... затягнули.

— Отже поручник Шкварченко вгадав, що ви пампушками командували. Недарма у вас і вигляд був, мов у kota, якого тягнуть з-під теплої ковдри...

— І кутю їли? — запитав Чорниш.

— Їв, якже. Була запіканка, вишнівка, ну, і все таке інше... Так що й завдання свого, як слід, ́е виконав...

— Чорт зна що! А я чекаю. Скажіть, Даниле, ви теж були разом з Тимошем?

— Ні, не був І годі вам лаятись. Я вже скінчив. Ходім швидше одягатись.

— Михайле, може ви з'їсте мого торта і вип'єте вино?

Чорниш хотів розсердитись на Бонда-

ренка, але, глянувши на нього й зауваживши, що лише тепер його почала „розбирати” вишнівка і... „все інше”, він весело зареготав.

— Слухайте, друзі! — перебив Вирва. — Сьогодні я не піду з вами до знайомих. Проводьте кутю без мене. Я... не можу. Не питайте й не розпитуйте. Скажу завтра. А зараз — до побачення... Не чекаючи на відповідь, швидко повернувся й вибіг з їдальні.

Бондаренко і Чорниш від несподіванки збентежились, а по хвилевій мовчанці, Бондаренко промовив:

— А, знаєте, Михайле! Це вже не свинство, а кабанство...

III

Візник зупинився проти розкішної двоповерхової вілли на Липовій алеї. Парадний вхід, зроблений підковою, робив враження гроти, стелю якої з обох боків підтримували статуї Адоніса.

Вирва подзвонив. Йому відчинила чепурна покоївка. Упустивши Вирву до передпокою, вона зачинила двері і, не відриваючи від нього зацікавлених очей, стояла у вичікувальній позі. Вирва не знав, кого властиво він має запитати. Він не подумав про це. Знав

лише ім'я Олени і, дивлячись на цю дівчину, яка чекала на його запитання, мимохіть усміхнувся. Рішивши, що так буде найкраще, „а потім побачу”. Здіймаючи рукавички, Вирва звернувся до покоївки українською мовою.

— Чи молода пані вдома? Може у вас є гості сьогодні?

Маленька тінь розчарування пробігла по лиці покоївки й вона, по-російськи, але чемно, відповіла:

— Так. Олена Андріївна і бариня, Софія Федорівна, вдома. А гостей немає. Є лише управитель маєтку, пан Чапля. Як зголосити вас маю?

Вирва був задоволений цією маленькою інформацією. Він уже знав, як звати, і навіть по батьковій молоду жінку, а щодо барині Софії Федорівни, то буде легко довідатись із розмови, чи вона рідна мати Олени, чи може свекруха. Що ж торкається пана Чаплі, то він наразі Вирву зовсім не цікавив. Спокійно і неквапно він відстібнув чорного блискучого пояса з багнетом і накладним на пряжці „двоголовим орлом”, скинув шинелю та разом з кашкетом передав покоївці. Вона взяла все і понесла на вішалку. Вирва вийняв свою візитову картку і поклав на срібний полумисок, що був на столику біля нього. Тут же з боку, на стіні, висіло велике дзеркало. Вирва підійшов до нього і почав причепурюватись.

Покоївка була збентежена. Вона не розуміла різниці між військовими. Цей юнак,

такий чепурний і гарний, здається, не подібний на солдата, а заговорив до неї „мужицькою мовою"... Чи не вилає мене Софія Федорівна, що я його впустила? Нічого дивного в цьому не було. Хоч сама вона походила з української селянської родини, але місто якраз таких найшвидше руйнувало. Не кажучи про те, що було багато „грамотних" малоросів, які вважали українську мову мужицькою. Звідки ж могло прийти до голови цієї простій дівчині, що такі Вирви були гордістю української нації...

Покоївка кілька разів зупиняла свій погляд на Вирві. Його поведінка та манери переконали її, що він таки „царського походження"... Обдавши Вирву поглядом повним жіночої принади, вона попросила його до вітальні. Ця приємна зміна покоївки знову викликала на вустах Вирви усмішку. Це добрий знак, — подумав він собі.

Завівши Вирву до вітальні, покоївка попросила його почекати й вийшла зо срібним полумиском до другої кімнати. Оглянувшись довкола, Вирва лишився задоволений.

Фарба стін зливалась із м'якими модерного стилю меблями, обтягнутими темносірим плюшем. При одній стіні стояла турецька канапка. На середині кімнати круглий низенький з горіхового дерева столик, форми гриба, а на нім вишита доріжка і гладущик із квітами. Біля столика крісла. У двох кутах кімна-

ти в дерев'яних цебриках росли пальми, і своїм розлогим та широким листям робили враження кущів. Підлога блищала й ноги посовувались, як на ковзанці. Нічого зайвого. В із смаком прибраній кімнаті панував порядок і затишок. На стінах, у дорогих рамах, висіли портрети. З лівої від дверей стіни дивився на Вирву поважний добродій з „Володимиром” на шиї. Одягнутий у „віцмундир”, який могли мати особи, що займали високі державні становища. Але увагу Вирви притягав до себе на протилежній стіні портрет генерала „Лейб-Гвардії” козацького полку. На його грудях повно відзнак. Високий, плечистий, з довгими до низу звислими вусами і з кубанкою на голові. Збоку, на срібнім ремінці, висіла крива турецька шабля, а за поясом кинджал. Піхви були майстерно оздоблені золотом і дорогим камінням. Вирва підійшов ближче і, вдивляючись у лице генерала, подумав: „Чи не є він, оцей генерал, нащадком „Свідків Слави й Дідівщини”... Не може бути, щоб у цій родині не текла українська кров”...

— Пані просить вас до сальону,

Вирва повернувся. Біля дверей до другої кімнати стояла покоївка, а на її устах блискала приємна усмішка. І він собі подумав, чого вона задоволена? Чи ним, чи тому, що „баризя” її не вилаяла?..

Вирва військовою звичкою випростався і став ніби вищим. Тихим, але певним кроком,

підійшов до дверей і очима подякував покоївці. Вона чемно пропустила Вирву, зачинила за ним двері й, залишившись сама у вітальні, про себе проказала:

— Який він душка!

IV

Ніжне й рівне світло блакитного сальону огорнуло Вирву. Воно заливало цю прегарно обставлену кімнату. Світло падало рівно зі схованих лампочок і, на блакитнім тлі стін та меблів, робило враження української весняної ночі перед сходом сонця. З аромом квітів, що стояли в дорогих вазонах на столі й роялі, Вирва почув запах знаної вже йому тонкої парфуми і кров ударила йому до голови...

Не встиг Вирва оглянутись, як почув грубе гарчання. Він швидко повернув голову й побачив перед собою здорового дога. І в той же момент почув крик Софії Федорівни:

— Дук! Дук! Ходи сюди! Чуєш?!

Нахилившись трішки, Вирва зробив знак рукою, щоб ніхто не підходив, і пильно дивився в очі цьому велетневі.

Олена і пан Чапля встали і злякано дивились на цю сцену. Дук перестав гарчати.

Якусь хвилину бадали один одного і, не відомо, як закінчилася б ця „зустріч”, але підбігла Софія Федорівна, схопила Дуга за нашийника, відтягнула від Вирви і передала панові Чаплі. Вирва підвівся і так, немов би нічого не сталося, звернувся до Софії Федорівни:

— Простіть, ласкава пані, що я осмілюсь зложити вам візиту, не маючи чести і нагоди бути знайомим з вами раніше. Як також простіть за турботи й за порушення вашого спокою в цей традиційно-родинний Свят-вечір, та прошу дозволити мені представитись.

Вирва назвав себе.

— Алеж, розуміється, дорогий пане. Для мене це привмна несподіванка. Особливо сьогодні. Бо наш християнський звичай каже, що несподіваний гість у цей вечір — це гість Богом посланий... А потім: *Vous êtes un magicien! Et pourtent, j'avait beaucoup peur pour vous.* (Ви маг! Одначе я так було налякалась за вас). Ви знаєте, Дук не довіряє людям.

Усміхнувшись, Вирва відповів:

— Він має рацію, пані.

— Щоправда, у моїй присутності він трохи стриманий, але не дозволить нікому до мене наблизитись, а вже, боронь Боже, мене торкнути.

— Так, пані, і належить робити правдивому перберові.

— О, я з ним можу спокійно залишитись

одна й без варті... Але вибачте мені. Дозвольте познайомити вас із респтою присутніх. Це моя доня, Олеся. А це, управитель мого маєтку, Іван Тимофійович.

Вирва вклонився.

— Прошу сідати.

Він присунув вільне крісло ближче до Софії Федорівни і сів ліворуч біля неї.

Пан Чапля, що стояв під час цієї церемонії, теж сів. Крісло його було проти Вирви і з другого боку стола.

Олена сиділа на розкішній канапі ліворуч від Вирви, під стіною. Біля неї лежала розкрита книжка. Дук цілком заспокоївся і лежав біля ніг Софії Федорівни, з боку Вирви.

— Ну, знаєте, — продовжувала вона, — я не можу зрозуміти, що сталось з Дуком, що він не кинувся на вас.

— Та нічого не сталось, — відповів пан Чапля. Якби на місці пана... Вибачте, не знаю вашого імені... Вирва сказав.

— Еге. Якби, кажу, на місці Данила Карповича та зайшов якийсь злочинець, то була б інша картина. І ваша присутність не могла б. Собаки наділені чудовою інтуїцією й відчують, хто їхній приятель, а хто ворог, і хто любить їх. Крім того я спостеріг, що Данило Карпович посідає не абияку силу волі. А собаки, так, як і люди, підлягають тому, хто дужчий.

— Ну, я на це не звернула уваги. Але

знаю, що собаки відчують того, хто їх любить, і зауважила, що Данило Карпович теж любить їх... Чи є у вас удома собаки?

— Так. Але мій батько кохається в породі вівчарок. Щождо почуття гуманности до собак, то я взагалі це уявляю, хто може їх не любити. Таж вони в житті людей робили вартніші послуги, ніж людина. Я вважаю, що найшляхетнішим і найвірнішим приятелем людини є собака. Поминувши, звичайно, любов і вірність людей родинного споріднення...

— Погоджуюсь із вами, Даниле Карповичу. Але, на жаль, скільки буває і в житті людей відворотних явищ.

— Так. Одначе десятки, сотні чи може й тисячі таких випадків, Іване Тимофійовичу, не можна брати як закон і базувати на нім життя загалу... Людина дійшла до надзвичайних винаходів, але природи вона не змінить й іншої не створить. Можливо, що ці сумні явища будуть множитись. Можливо, що наступить ера, в якій буде панувати груба сила та інстинкти, тим вище стоятиме мораль. І людство до неї вернеться. Бо тільки в ній й у високих гуманних проявах зміст і краса життя...

Олена не відривала очей від Вирви. Він несвідомо викликав у неї думки — її дівочі мрії, ворухив її приспане, занедбане життя... Дарма, що не торкався його, а говорив на цілком відмінну тему. Зрештою, в Олені не було навіть і спогадів. Через півроку після

скінчення „Інституту Благородних Дівць”, вона вийшла заміж. А через місяць по шлюбі вибухла війна. Чоловік її виїхав на фронт і... більше вона його не бачила. На цьому все обірвалось. Алеж є якесь друге життя, не таке, як вона провадить — порожнє, сумне, одноманітне...

Думки, мов рій, обліпили Олену. Вона намагалась знайти вихід, виплутатись із свого морального стану й не могла. Вся її істота рвалась до того другого, кращого життя. Ніжного, як весна, і вічно молодого. Де ж воно? — питала себе Олена. Здається, і було щось таке. Але тоді в ній говорив більше порив молодости, обов'язок чесної моральної дівчини.

Перші її враження... І було це, як блискавка, після якої наступає ще більша темрява. Чи кохала Олена свого чоловіка? Глибина цього почуття була їй ще невідома. А шлюб — це був контракт, який імпонував її батькам порідненням з відомим і старим родом баронів. Щоправда, чоловік її був гарний мужчина, і може б Олена й полюбила його, якби не війна...

Тепер вона бажала, щоб Вирва говорив якнайдовше, але він з тактовних міркувань не бажав поглиблювати цю тему. Треба було дотримуватись відомої етики, і він зупинився.

— Вибачте мені, Софіє Федорівно. Я вже поліз у філософію й вас утомляю.

— Ні! Я з приємністю слідкувала за ва-

шою думкою. Але мене ви до певної міри здивували. Приємно чути такі міркування від людини вашого віку, і мені хотілось би колись вернутись до цієї теми. Крім того, цінне те, що ви вірите в ті речі, про які говорите, Даниле Карповичу.

— Ви мені робите шану, — дуже радо вклонившись, відповів Вирва і сказав далі до Софії Федорівни: — Ви такі чемні, Софіє Федорівно, що й не питаєте мене, що дало сміливість мені ввійти до вашої господи.

— Певно, я цікава знати. Але думала, що ви самі скажете...

— Дякую. А Олена Андріївна вам нічого не казала?

— Ні, — здивовано відповіла Софія Федорівна. Пан Чапля насторожився. Обоє переводили погляд то на Вирву, то на Олену. Вона сиділа спокійна і своїми великими очима дивилась на Вирву. Це перший раз від їхньої дивної зустрічі він назвав її по імені і... їй здавалось, що він доторкнувся до неї. Вона не розуміла, чого вони так дивляться на неї. Аджеж Вирва був з нею дуже чемний і благородний. І ця чиста істота з дитячим виразом в очах була невимовно гарна. Вирва теж зауважив ці збентежені погляди, і усмішка появилась на його устах. Він тішився наперед тим розчаруванням матері Олениної і пана Чаплі коли вони довідаються про його випадкову зустріч з Оленою. Звернувшись до неї,

Вирва промовив:

— Ви дозволите мені, Олено Андріївно, сказати, як ми з вами сьогодні зустрілись?

— Прошу, — промовила тихо Олена й опустила голову. Мати сиділа зовсім збентежена й ніби соромилась за свою доньку. Алеж вона знала Олену і нічого поганого, що компромітувало б її, від неї не чекала. Її опанувало зараз почуття найвищої цікавості. У протилежність Софії Федорівні, пан Чапля мав якийсь загадковий вираз лиця і чекав спокійно, посміхаючись „у вуса”. Олена була його похресниця. Він знав її так само, коли не краще, від матері, і знав, який духовий скарб вона посідала, тому був спокійний за неї. Вирва, приблизно, склав про пана Чаплю свої міркування. Вони відчували обопільву симпатію. Особливо подобались Вирві його добрі розумні очі і тонкість спостережень. Погана людина не має таких очей. „Він мусить бути цікавий і мудрий дядько, оцей пан Чапля”, — подумав Вирва. Цікаво, хто він: „Хахол”? „малорос”? А може й українець...

Вирва оповів коротко, почавши від свого завдання. У міру того, як він наближався до кінця, обличчя Софії Федорівни прояснювалось. Скінчивши своє оповідання, Вирва додав, що прийшов упевнитись, чи не трапилось чого з Оленою в дорозі й чи вона доїхала щасливо.

— Це й було причиною моєї до вас візи-

ти, Софіє Федорівно, — закінчивши своє оповідання, додав Вирва.

Вона встала і, підійшовши до нього, хвилинку споглядала його. Вирва теж стояв і з усмішкою на устах чесно й широко дивився в її очі. Софія Федорівна була зворушена. Здавалось, що вона заплаче. Але це була лише одна хвилинка. Протягнувши руку Вирві, вона широко, як мати, йому подякувала. Потім, звернувшись до Олени, запитала:

— Лесю! І ти мені нічого про це не сказала?..

— Коли ж я мала тобі сказати, мамо? Як тільки я приїхала додому, зараз пішла передягнутись. Потім вечеряли, а... І вона підійшла до матері й пригорнулась. Я хотіла тобі сказати, як ти прийдеш побажати мені доброї ночі. Але пан Вирва зробив це раніш...

— Цьвно. Кожна благородна людина закінчує свої вчинки шляхетними проявами. І, на щастя, Данило Карпович відпровадив тебе з цвингаря додому. А то хто-зна, доки б ти там сиділа...

Олена відійшла і знову сіла на канапі.

— Ні. Із цим треба вже покінчити. Іване Тимофійовичу! Це ж ваша хришениця! Чому ж ви нічого не скажете?

— А що ж я скажу? Нехай уже один хтось говорить. І на мою думку, немає чого хвилюватись. Усе згодом направиться. Бо на такі хвороби час — найкращий лікар...

Але ці філософські поради, може й правдиві, Софії Федорівни не задовольняли. Вона переживала за доньку. Переживала глибоко, як мати й людина. Бо кохала безмірно свою Лесею. Треба було комусь висловити своє горе. Звільнитись від того духового тягару й моральних переживань, і вона звернулася до Вирви.

— Ви знаєте, Даниле Карповичу, я безрадна щось зробити з Лесею. Ви самі були свідком, де ви її здибали. І вам я можу тепер відверто сказати: це триває вже більше півроку. Від часу, коли привезли з фронту тіло її чоловіка й поховали. Більше, як півроку, вона кожного дня по обіді йде на цвинтар і вертається майже вночі додому. Занедбала все...

— Мамо! Навіщо це все...

— На те, доню, щоб ти нарешті пожаліла твою маму. Хіба я ворог тобі? Чи ти не бачиш, як мама за тебе переживає?..

Олена знову підійшла до матері й почала голубити й цілувати її.

— Матусю! Хіба ж я не люблю тебе?

Іван Тимофійович почав рухатись на кріслі. Такі сцени, а він був свідком їх не раз, кінчались завжди однаково, цебто, без жодних наслідків. Потім усе продовжувалось по-старому.

Вирва слідкував уважно. Для нього все це було нове. Він сидів поважний, відчуваючи співчуття до цих двох істот, відмінні пере-

живання яких його зворушували.

— І ви знаєте, Даниле Карповичу, — вже спокійніше продовжувала Софія Федорівна, — від того дня Леся занедбала все. Перестала ходити на лекції в малярську школу. Вона ж прекрасно грає на роялі і не зле малює. І як би не я, то перестала б слідкувати і за своїм зовнішнім виглядом. Відпуралась усіх своїх приятельок і знайомих. А як хтось прийде до нас, вона зараз ховається у свою кімнату, бо в неї „мігрень”. Дивно мені, що вона і досі ще не втекла від вас...

Олена сховала свої гарні очі на грудях у матері, а пан Чапля засміявся.

Натягнута атмосфера трошки розрядилась. Вирва мусів щось відповісти, бо, власливо, все те, що сказала Софія Федорівна, було сказане для нього.

— Бачите, Софіє Федорівно, я дуже жалю, що став нехотячи причиною цих сумних розмов. Бо коли б я не завітав до вас сьогодні, напевно їх не було б. А одночасно щасливий, що ви вшанували мене своїм довір'ям, оповівши такі деталі вашого родинного життя. Я не знаходжу в поведінці Олени Андріївни нічого трагічного. Простіть мені мою сміливість, але я вважаю, що ви підходите до переживань і горя, яке так рано і несподівано звалилось на вашу доньку, неправдиво. Не сваріть і не сердьтесь на неї, але й не залишайте її саму. Ця душевна її криза мине.

Інакше й бути не може. Одначе, треба, щоб і Олена Андріївна пішла на маленьку жертву, і пообіцяла мамі скоротити свої відвідини цвинтаря. А той, марно й шкідливо для себе згублений час, віддати на справи доцільні. Ну, хоч би малярські й музичні студії... Тож як, Олено Андріївно?

Очі всіх були звернені на Олену. Але вона наче цього не помічала. Була надзвичайно спокійна і дивно загадкова. Вона дивилась у вічі Вирви, який відгадував під спокійною маскою її обличчя велику духову боротьбу.

У Вирви стиснулось серце. Його опанував страх за Олену. Він устав, підійшов до неї й так, немов би нікого не було в салоні, крім їх двох, узяв її обидві руки й тепло, зворушливо запитав:

— Олено Андріївно! Чи хочете ви хоч трошки змінити ваше буденне, невеселе життя?

І вже близько дивився в її очі, глибин яких не був у стані збагнути. Олена не відводила від Вирви очей і... зрозуміла його благальний і закоханий погляд. Схиливши голову, вона тихо промовила:

— Я... буду старатись...

Вирва нахилився, поцілував її маленькі руки й відчув, як вони затремтіли. Лице Олени покрив легкий рум'янець. Вона була схвильована і по-дитячому безрадна...

Софія Федорівна перша прийшла на допомогу Олені. І не тому, щоб вибавити її з цього

заплутаного душевного стану, викликаного особою Вирви. Дивно, вона його не помітила. Софію Федорівну опанував порив материнського почуття. Вона була щаслива, що може, нарешті, її доня повернеться до нормального життя і почне щебетати, як колись. Пестила Олену й дякувала їй, що вона обіцяла бути мудрою і слухняною донечкою...

Пан Чапля підійшов до Вирви. Він був поважний і задуманий.

— Ви знаєте, Даниле Карповичу, я не потребую вам багато говорити. Бачу, що ви самі зрозуміли з першого й короткого перебування в цій родині ту драму, яка робила життя цієї родини неможливим. Олену треба вернути до життя, щоб не скінчилось воно сумно, коли не трагічно... Щось є нерозгаданого у вашій зустрічі. А головне, ваш вплив на Олену очевидний... Тож зрозумійте радість матері й мою, як хрещеного, і дозвольте висловити вам щиру подяку за вашу несподівану нам моральну допомогу.

Вирва хотів відповісти панові Чаплі, але до них підійшла Софія Федорівна. Обличчя її світилось щастям, і вона ще раз подякувала Вирві.

— Цілком незаслужено, — відповів він. Панове! Я не розумію, за віщо ви мені дякуєте? Аджеж нічого особливого в цьому немає. Хіба в таких випадках людина може реагувати йнакше?

— Ну, добре. Не будемо про це говорити,
— відповіла Софія Федорівна. Алеж одно му-
шу вам сказати, що завдяки вам, ось тільки
зараз у моїй хаті починається свято Різдва
Христового.

Вирва хотів відвести розмову, яка торка-
лась його особи, і нічого не відповівши, вкло-
нівся.

Тепер, коли в цій родині запанував гар-
ний настрій, Вирва уважав, що надійшов від-
повідний момент скоротити свою візиту, яка
для першого разу трішки затягалась і могла
перейти межі етики. Не зважаючи на велике
бажання залишитись ще трохи, Вирва вирішив
відійти і, звернувшись до Софії Федорівни,
промовив:

— Я дуже радий, що нехотячи вніс у ваш
дім маленьку зміну в настрої і тішусь разом
з вами та щиро бажаю, щоб цей настрій і ра-
дість не покидали вашої господи. А тепер,
дозвольте мені побажати вам веселих свят.

— Comment, vous voulez nous quitter déjà?
(Як, ви хочете вже залишити нас?) Не покош-
тувавши нашого хліба-соли? Та ще й у Свят-
вечір! Ну, Даниле Карповичу, ви вже зробіть
мені приємність пригостити вас тим, що Бог
послав. Аджеж у нас, на Полтавщині, у цю
ніч ніхто не спить. Чи може ви не притриму-
єтесь цього старого звичаю? Або запрошені
десь на вечерю?

— Ні, пані, я — вільний і нікуди не йду.

Я вам дуже дякую за честь, яка не дозволяє мені відмовити на ваше чемне запрошення.

— Дуже добре! Це чудово...

— Певно чудово! — підхопив пан Чапля. Насилу дійшли до чогось пунного. Уже час дати працю зубам, ну, і те... по чарці, чи що.

— Ах, чекайте, Іване Тимофійовичу! Ви не розумієте. Буде й те і друге... Вибачте, Даниле Карповичу. Я мушу на якийсь час вас залишити, а ви тим часом розважайте Лесю з Іваном Тимофійовичем.

Коли Софія Федорівна вийшла, Вирва звернувся до пана Чаплі:

— Іване Тимофійовичу! Як бачите, нам доручена дуже мила й почесна місія. Треба виконати її так, щоб наша дама не сумувала...

— О! Певно, певно! — жваво обізвався пан Чапля.

— Олесю! Чи ти дозволиш нам розділити твоє товариство і трохи пом'яти боки цій кані? Чи як це буде, Даниле Карповичу, взяти ворога в обхід чи в полон?

— Думаю, що цього терміну взагалі, а військового зокрема, до Олени Андріївни застосувати не можна, Іване Тимофійовичу. Навпаки, Олена Андріївна може полонити нас засобами своєї жіночої зброї.

Дивлячись на Вирву прижмуреними очима, пан Чапля відповів:

— В такому випадку, одному з нас загрожує поважна небезпека...

— О! Таку небезпеку кожний з юнаків прийняв би як найбільше щастя, шановний Іване Тимофійовичу.

Олена підвела голову і зустріла погляд Вирви, який був таким красномовним, як і сказані ним слова.

— Олесю, уважай! Данило Карпович тебе атакує! Напівжартома-напівсерйозно — зауважив пан Чапля, сідаючи біля неї.

Вирва стояв напроти й милувався Оленою. Вона подивилась на нього і, спокійним байдужим тоном, відповіла:

— Так уже прийнято, що кожний добре вихований мужчина повинен говорити жінкам компліменти. Хоч не завжди і не всім жінкам це подобається. Бо відворотна їх сторона часто буває неправдивою. Але, коли слова пана Вирви були щирі, то я дякую...

Замість відповіді, Вирва похилив голову. Погляд його впав на книжку і він прочитав: „Стендаль”. „Дивно. Ніяк не в'яжеться”, — майнуло в його голові. Він вирішив використати момент і почати розмову на тему цієї книжки та її автора, але в цей час увійшла до сальону Софія Федорівна й попросила всіх до їдальні.

V

Усе, про що довідалась Олена в той Свят-вечір, було для неї нове й несподіване. Воно ніби переродило її і цілковито змінило її даліше життя. Про родинне походження своїх батьків вона нічого не знала, бо ніколи й ніхто з нею про це не говорив. Тому вона слухала оповідання матері і пана Чаплі уважно і з великим зацікавленням.

Того вечора Олена довго не могла заснути. Вона думала про життя батьків, про своє дитинство і... враз пригадала.

Коли вона була ще маленькою дівчинкою і проводила літо з батьками в маєтку, одного разу побачила вона, як біля огорожі їхнього садка бавились діти. Вона підійшла ближче і почала дивитись та прислухались до їхньої розмови. Простоявши якийсь час, Олена була дуже здивована їхньою мовою, якої вона цілком не розуміла. Висунувши голову через дірку залізної огорожі, Олена покликала дітей до себе. Почувши її голос, діти перестали бавитись і сиділи мовчки. Олена ще голосніше покликала. Тоді від гурту відділився хлопчик років десяти і, підійшовши до Олени, заложив руки за спину почав її розглядати. Хлопчик був дуже гарний, кремезний, добре збудований, із смаглим, загорілим від сонця ли-

цем. Чорняве волосся, підстрижене на запорозький лад під „покришку”, говорило про його українську приналежність, а вишивана, з розстібнутим комірцем сорочка й білі полотняні штанці яскраво це потверджували.

— По-якому ви розмовляєте, що я не розумію? — запитала Олена, звичайно, по-московськи.

Хлопчик відставив ногу. Чоло його зморщилось. Оглянувшись довкола себе, ніби шукаючи допомоги, він повернув лице до Олени і, мовчки, спокійно дивився в її очі. По хвилинці Олена запитала вдруге. Хлопчик швидко догадався, ніж зрозумів її, і відповів:

— По-козацькому!

— Хто ж ти такий?

— Козак! — випалив хлопчик. І нестямилась Олена, як у хлопчика тільки п'яти замигтіли в повітрі...

Постоявши трохи, Олена побігла до хати і, відшукавши матір, почала їй оповідати про свою зустріч із хлопчиком. З другої кімнати вийшов батько і слухав уважно, як вона настирливо просила пояснити їй, чому вона не розуміє мови цих дітей і... що то за люди „козаки”? Тоді батько підійшов і почав оповідати Олені, що козаки — то простий некультурний народ. Колись, давно, цей народ був цілком дикий. Але від того часу, як прийшли в цей край росіяни і принесли свою культуру, цей дикий народ почав трохи цивілізува-

тись. Одначе, ще й досі залишились у нього старі дикунські звичаї і свій діалект мови.

Ці люди дуже небезпечні, — додав батько, — і тобі зустрічатись із ними не можна.

Після цього випадку гувернантка не відходила від Олени й не дозволяла їй наближатись до огорожі, за якою бавились діти „дикунів”...

Олена повірила батькові і швидко про це забула. В неї, як і в кожної дитини, думки і враження мінялись із бігом часу та обставин, у яких вони перебувають. Вона росла в московськiм оточенні, виховувалась у цiм дусі і вчилась із дітьми московської аристократії. Тож не мала жодної нагоди прислухатись до української мови й пізнати людей, які цією мовою говорять. Олена знала з історії „Ловайського”, що цей край називається „Малоросія” і... що він „добровільно” прилучився до Росії. У творах Пушкіна зустрічала назву Україна й запитувала: — Де саме є цей чудовий край чи „страна”, яку він так оспівував? Їй, сміючись, відповідали:

— Це Малоросія. А Пушкін „чомусь” перетворив цю назву на Україна...

Уже будучи дорослою, Олена чула мову цих „малоросів”, якої так же не розуміла, як і в дитинстві, і думала, що це справді тільки „діалект”. А в той же час, ця мова їй дуже подобалась, і вона не розуміла, чому її називають „мужицькою”...

Одного разу Олена звернулась до свого хрещеного, який так гарно говорив цим „діалектом“, щоб він їй усе подав і пояснив, але пав Чапля відповів, — Про це, Лесю, треба довго говорити, щоб ти зрозуміла як слід.

І, нахмуривши брови, по хвилинній мовчанці додав: — Я знаю, Лесю, або принаймні догадуюсь, що тебе цікавить, але ще не прийшов час про те говорити...

Підо впливом своїх переживань і духової депресії, в яких перебула Олена, зустріч із Вирвою залишила в неї поверхове враження, крім двох моментів, а саме: коли він стояв перед нею в склепу і коли помагав їй сісти в саночки та турботливо обкутував ноги покривалом. Але глибшим залишився його перший погляд у склепу, який переслідував її, викликаючи незадоволення своєю раптовою, несподіваною появою, яка вже, до певної міри, порушувала її внутрішній спокій. Одночасно оправдувала його, цебто „ту появу“. А взагалі, нічого не хотіла думати про цю зустріч і, якби Вирва не завітав до неї того ж вечора, Олена, без сумніву, його зовсім забула б.

Коли Оксана принесла візитову картку Вирви і сказала, що якийсь військовий юнак просить його прийняти, Олена відразу догадалась, що це певно той, з яким вона зустрінулася на цвинтарі. Його поява викликала в неї незадоволення. А коли Оксана шептала Софії Федорівни, що цей пристойний і гарний юнак

заговорив до неї „мужицькою мовою”, — Олену це заінтригувало. А під час вечері, коли Вирва тактовно звів розмову на українську тему й коли вони вдвох із паном Чаплею почали говорити по-українськи, Олена стала приглядатись до нього. Слухала їх розмову дуже уважно, не ховаючи свого зацікавлення.

Олена лежала в ліжку і намагалась охопити думками все те, що вона почула і про що довідалась у цей вечір. Найбільшою несподіванкою для неї було те, що вона по-матері була українкою. І чому мати про це ніколи їй не говорила? Що це таке „Україна” й чому її називають „Малоросія”?.. Олена знову перенеслась спогадами в дитячі роки, в їхній маєток на Полтавщині, і знову перед нею став маленький хлопчик — „козак”. Батько заборонив їй бавитись із тими дітьми, бо вони, ті діти, походять від „некультурних — диких” батьків... Алеж мама теж походила з того козацького роду... Прадід її був полковником. І, як батько міг одружитись з мамою, коли батьки її належали до того „дикого народу”? Ні. Тут щось не так. І я мушу про це знати... Олена почала шукати „когось”, хто зміг би їй пояснити правдиво той незрозумілий для неї і так старанно прихований її рідний стан. Думка її мимохіть зупинилась на Вирві й вона почала приглядатись до нього, ніби перший раз його побачила. Олена примружила очі. В її уяві стояв стрункий юнак,

з високим шляхетним чолом, блакитними очима, сильний, мужній. На її устах появилась усмішка й вона заснула...

VI

Вирва вертався до школи в роздвоєнім настрою. Як він здогадувався, родина, з якою йому довелось несподівано познайомитись, належала до заможної старої шляхти. Мати Олени походила з українського роду, і її прадід був булавним старшиною Переяславського полку. Але цей рід пізніше змосковщився й вона вийшла заміж за москаля, як і більшість дівчат української шляхти. Чоловік її займав високе державне становище в міністерстві освіти і помер за рік до війни, залишивши дві доньки. Старша, Марина, була одружена з полковником Генерального Штабу і професором „Військової Академії”, теж москалем. Рік після смерти батька Олена скінчила Інститут і Софія Федорівна переїхала з Петербургу у свій маєток на Полтавщину. А коли Олена вийшла заміж, переїхала до Києва й жили у власному будинку. Про все це він довідався під час вечері від Софії Федорівни і від пана Чаплі, який теж походив із старого українського роду.

Вирва суворо осуджував тих українців, як чоловіків, так і жінок, які одружувались або виходили заміж за чужинців, переходили на їхню мову і звичаї, занедбуючи своє рідне, вони виховують своїх дітей чужими, а то й ворожими до нації, з якої походять самі. Вирва вважав це злочином, наслідки за який, на превеликий жаль, падають завжди на дітей. Доля Олени була виразним цьому прикладом. І цей моральний і духовий стан, в якому вона перебувала, чи не був спокутою за вчинки її батьків?

Появившись перший раз у цім домі, Вирва нарочито звернувся до покоївки українською мовою. Він був певний, що покоївка передасть це своїй пані, і не помилився. Наслідки були несподівані — його прийняли. Це було на користь Вирві, бо в ті часи перед українцем, хоч би він був найкраще вихованою та культурною людиною, замикались двері не тільки в домах московської аристократії, але й міщанства. Це Вирві було добре відоме і це допомогло йому в той же вечір вяснити, як ставиться ця родина до українців і від кого вона походить.

На перший день Різдва Вирву запросили на обід. Він бачив, що ця родина виявляла до нього симпатію. Але найбільше виявляв її пан Чапля. Мати Олени була дуже ввічлива й гостинна, але в неї одночасно пробивалась маленька розгубленість і ніяковість. Особливо

помічалось це під час розмови пана Чаплі з Вирвою по-українському. Олена не ховала більше своїх чарівних очей, слідкуючи за розмовою Вирви з паном Чаплею. Дитяча цікавість не сходила з її обличчя, а коли пан Чапля переходив на московську мову, вона перебувала і просила його продовжувати розмову по-українському.

По закінченні обіду, який пройшов у веселій атмосфері, усі в гарному настрою перейшли до знайомого Вирві блакитного сальону.

Пан Чапля глянув на годинника і нагадав Софії Федорівні, що потяг відходить за півтори години. Сьогодні він мусить від'їхати в мاستок, де присутність свою вважає необхідною. А тому, він бажав би поговорити з нею про деякі господарські справи. Софія Федорівна не затримувала пана Чаплі і вони перейшли до сусіднього маленького сальону.

Вирва залишився з Оленою, яка сиділа на своїй улюбленій канапі з підігнутими ногами, накривши спину теплою вовняною хусткою. В сальоні було тепло й затишно. Вирва глянув на Олену й запитав:

— Вам зимно?

— Ні. Це моя звичка з дитинства — сидіти закутаною навіть у теплій кімнаті.

Вирва підійшов ближче, і попросив дозволу сісти біля неї, Олена похилила голову на знак згоди, і хоч Вирва сів на досить прис-

тойній віддалі, вона відрухом підігнула ноги ще більше під себе.

— Для мене це несподіванка. Я не думав, що Іван Тимофійович сьогодні від'їжджає.

— Хрищений ще вчора говорив з мамою, що мусить сьогодні від'їхати. Я просила, щоб він залишився хоч на два дні, але не мала успіху. Мама не затримує, бо знає, що без нього там не буде порядку.

— А як ви, Олено Андріївно, чи маєте запрошення до когось на свята? Як ви думаете їх провести?

— Так у себе вдома. Я не хотіла нікуди їхати. І мама відмовила на запрошення і прийоми у нас.

— А коли я вас і Софію Федорівну дуже буду просити поїхати в оперу, ви згодитесь?

— Не знаю. Можливо, що мама й погодиться, але я не маю бажання, бо знаю, що не знайду там того, що ви маєте на думці... Дуже вам дякую і прошу не гніватись, що відмовляю вам цієї приємности.

— Я вас розумію. Тоді я вам пропоную щось інше, що, на мою думку, задовольнить вас морально і дасть хоч тимчасовий душевний відпочинок.

— Цікаво, що ви маєте на увазі?

— Ви були колинебудь в українським театрі?

— Ніколи. Хіба є такий?

— Певно, Олено Андріївно! Був, є й буде...

— О! Я з приємністю хотіла б подивитись.

— Якраз на Різдво загостив до Києва театр Миколи Садовського. Для нас, українців, це й без свята свято. Ви побачите те, що так довго від вас ховали... А потім, скажете мені про своє враження й те, що ви відчуєте. Для мене це найважливіше. Проповуючи вам оперу, я якраз мав це на увазі. До речі, сьогодні йде невмируща оперета Гулака - Артемовського — „Запорожець за Дунаєм”...

— Ну, розуміється, я з радістю!..

— А що там з „радістю”? — підхопив пан Чапля, входячи до сальону із Софією Федорівною і, дивлячись на Вирву, весело додав: — Це вже „стратегія” Данила Карповича. Дивіться на неї! Бачите, як заворушилась?

— Що там таке, Олесю? — запитала Софія Федорівна.

— Та нічого особливого, — ховаючи своє зворушення відповіла Олена. Пан Вирва запрошує нас сьогодні до українського театру, і я дала згоду. Мамусю, ти не відмовиш Данилові Карповичу на його чемне запрошення?

— Та де ж би я відмовила! Коли я бачу тебе такою, мені здається, що в хаті повно сонячного проміння... Моє щастя в твоїх radoщах, любя дитино. Я бачу, що Данило Карпович кращий лікар для Олесі, ніж ми з вами, Іване Тимофійовичу...

— Не ми з вами й не Данило Карпович! А молодість, інтуїція... А мав би цей Данило

Карпович років п'ятдесят з гаком, то був би точнісінько для Олесі таким лікарем, як ми з вами, Софіє Федорівно... Але, як би там не було, а ідея ваша чудова, Даниле Карповичу. Бував я на виставах Миколи Садовського в Полтаві. І кожного разу виходив з театру п'яний від задоволення. А особливо від його „Запорожця"... В цім типі ви бачите все, що втілювала в „Козацьку Добу" Україна: гумор, відвагу, силу, дух... Ну, бувайте здорові! А то я ще спізнююсь на потяг.

Вирва не зводив очей з пана Чаплі, і коли той простягнув йому руку, він сердечно й міцно її потиснув. Пан Чапля затримав руку Вирви. Їх очі зустрілись, і вони відчували споріднення й те, чого в той час голосно висловити було не можна.

VII

„Малоросійському театру" (це була в ті часи його офіційна назва) до 1905 року, першої й невдалої „Російської революції", було заборонено не тільки грати в ріднім Києві, але й наближатись до нього. Тому цей сівач української культури й національного мистецтва мандрував по Україні, будучи позбавленим права працювати у своїй столиці. Багато

зазнав він від свого „покровителя — москаля,” зневаги й переслідувань, але під своєю „малоросійською” назвою робив національну справу, і часто його вистави перетворювались на національні маніфестації. Після 1905 року наступила деяка полегкість, у першу чергу та, що з нього була знята „цензура” та дозволено грати й у Києві. Водночас зняли, як обов'язкову до того часу, російську п'єсу, яку театр мусів мати в своєму репертуарі й відігравати на кожній виставі. Цим разом театр Садовського давав вистави в народнім домі, на Великій Васильківській вулиці. Під'їжджаючи до нього Вирва здалека зауважив біля театру багато людей. Сказавши візникові почекати, він швидко вбіг до середини і, простуючи до каси, почув, що його хтось покликав. Вирва оглянувся. До нього наближались його приятелі — юнкері, Чорниш і Бондаренко.

— Куди це ви так розігналися, Даниле? Якщо по квитки, то можете не поспішати, бо все одно не попадете в „святе — святих”.

— Як не попаду? Чому? — хвилюючись запитав Вирва.

— А тому, що каса замкнена, а на віконці приліплений папірець: „Всі квитки продані”. Ось бачите, скільки людей чекає! Вони теж спізнались. Так що нехай хоч це буде вам потіхою...

Вирва не відповідав. В нього інтенсивно працювала думка. Що зробити, щоб бути на

сьогоднішній виставі? Це торкалось не тільки його престижу, яким він дорожив у всіх випадках, але тратилась нагода для його спостережень за Оленою. Які враження й емоції викличе в неї ця українська вистава...

— А у вас є квитки? — запитав Вирва своїх приятелів. У нього вже був намічений плян.

— Є! — разом відповіли юнаки.

— У мене також є, — весело підхопив Вирва. Але мені потрібно ще два. І то обов'язково. Слушайте, панове...

— А-а-а! І Байда тут!? — Так охристили Вирву в тих українських колах, де він появлявся, і цими словами привітав його відомий талановитий письменник і публіцист Микола Вороной. — Добрий день, панове! Вітаю вас із празником! Нехай живе... молодість!

— Нехай живе! — відповіли разом юнаки, зрозумівши привітання Вороного.

З появою Вороного у Вирви відразу народилась нова думка. Він приходив на кожну виставу, був знайомий з Миколою Карповичем і майже з усіма артистами. У перервах завжди зустрічався за кулісами з Вороным і знав, що він у театрі був своєю людиною і приятелем Миколи Карповича. Вирва відразу звернувся до Вороного.

— Слушайте, Миколо Кіндратовичу! Сам Бог вас послав, щоб допомогти мені вилізти з мого прикрого становища.

— Що таке? Програв парубоцтво, закохався? Тільки я знаю, що для вашого серця треба не стріли Купідона, а рогачів Нептуна, щоб його пробити.

— Та ні. Справа не в цім, покищо, а в тім, щоб ви дістали для мене два крісла на сьогоднішню виставу, бо каса більше не продає.

— Ага! „Покищо” два. А потім одного десь „загубимо”.

— Ні, це вже не по-приятельськи. А ви як гадаєте, панове? — зауважив Чорниш. Учора втік від нас, і то досить загадково. А сьогодні оце несподівано зустрінулись і, масте. Йому вже потрібно два крісла.

— Так? Ну, то сповідайтесь, Байдо! Тоді легше буде й квитки дістати.

— Які бо ви нетерпеливі, панове. Причепились, не знати чого. Всі ми під Богом ходимо...

— Що ж, нехай уже буде так. Ваша відповідь, Байдо, нас не задовольняє, але разом із тим „прикрим становищем”, у якому ви опинились, нам це зрозуміле... І я радо допоможу вам з нього виплутатись. Слушайте: адміністратор завжди тримає пару крісел в резерві для несподіваних гостей. Будемо просити, щоб відпустив для вас. Ходім шукати його.

— Вибачте, панове, — звернувся Вирва до своїх приятелів. — Коли непощастить мені дістати місця, то може ви мене виручите.

Вислухавши прохання Вирви й Вороного, адміністратор розвів руками. В нього не було ні одного вільного крісла або навіть місця, де можна було б доставити три крісла разом.

— Чому ж ви не прийшли хоч сьогодні вранці, може щось скомбінували б.

— Ет, чому не прийшов! Що про це говорити, — прибитим голосом відповів Вирва.

— Слухайте, Федоре Семеновичу! Невже так і не можна нічого зробити? — почав знову Вороний. Адміністратор стояв і щось думав, а по хвилині відповів:

— Є ще одна можливість — це відпустити три крісла в артистичній льожі. Але в цій справі вам треба звернутись особисто до Миколи Карповича.

— Правда! А я забув, — похопився Вороний. Ну в такому випадку, ваша справа урядована. Приїжджайте, Даниле, з вашими дамами на восьму годину вечора, я справу поладожу. Федоре Семеновичу, пишіть папірець на вступ і дайте розпорядження, щоб пана Вирву провели в артистичну льожу.

Діставши від адміністратора вступ на виставу, Вирва сердечно подякував йому й Вороному за їхню приязнь та послугу. Юнаки чекали на Вирву у фойє театру, і коли він і Вороний повернулись, побачили відразу, що його заходи увінчались успіхом. Це їм вернуло настрій бо й вони мали не менше бажання від Вирви бути на цій виставі.

VIII

Цього вечора певно не забули артисти театру Миколи Садовського, як не забули його й присутні глядачі. Це була вистава тріумфу. А коли закінчилась остання дія, вся публіка стояла. Крики „Слава” не втихали. Довелось удруге підіймати заслону. Але й це ще не був кінець. Заслона підіймалася і втретє. Козацькі жупани, криві шабляки й пістолі за поясами. Жінки в стрічках, плахтах і вишиваних сорочках творили собою китицю живих квітів, а все разом вертало в минуле. Ожили часи Козацької Держави, гетьманів... Її слава, могутність. Заля кричала „Слава” і... Враз затихла. Була хвилина, що от-от залунає „Ще не вмерла Україна”... Але зі сцени понеслися утретє ніжні, ліричні звуки молитви. А коли хор став навколішки й закінчив, „Даруй нам зріти Вільний Край”, — заля вибухла з новою силою. Сцена закрилась, а крики ще довго не втихали.

Так українці вітали свій рідний театр, і тому власне москалі забороняли йому в'їзд до Києва.

Вирва був особливо в піднесенім настрої. Він відпровадив Софію Федорівну й Олену додому. Його попросили зайти, і під час, коли Софія Федорівна готовила чай і холодну пе-

рекуску, Вирва пояснював Олені епізоди боротьби запорожців за українську державу і, як була заснована Задунайська Січ...

Олена була захоплена виставою. Її цікавило все, що торкалось України і вона похапцем запитувала Вирву, перескакуючи від одного запитання до другого.

Софія Федорівна, сміючись, зауважила, що коли Олена піде ще на одну або дві вистави, то цілком зробиться „малороскою”.

— Ні, мамо, — поправила Олена. — Малороскою я бути не хочу. Мене цікавить щось інше, але я не знаю, чи здобудься на нього. — І, звернувшись до Вирви, промовила: — Даниле Карповичу, чи можу я просити вас принести для мене дещо з української літератури? Буду вам дуже вдячна. Вибирайте самі, бо я зовсім не знаю українських авторів. Тільки в оригіналі, будь ласка, а не в перекладі російською мовою.

Вирва зразу не міг відповісти. Він увесь горів щастям. І, нахилившись чемно, відповів:

— З великим задоволенням.

Перший раз у таким щасливим настрої виходив Вирва з Оленіного дому.

На другий день почивались іспити, до яких юнкері готувались з таким хвилюванням, але Вирва забув про них цілковито.

ІХ

Олена не розуміла, що в житті існує багато доріг, безліч стежок, великих і малих, включно до кручених прослідків, з їх нещирими, фальшивими комбінаціями, облудою, ошуканством, закрутами й таємними закутками. Вихована на суворо моральних засадах, знала вона єдиний широкий рівний шлях життя, чесний і правдивий. Вона знала, що природа і кожне живе створіння, є твір Божий, і що людина, як завершення всього, має бути продовженням Його краси та носієм тих великих духових скарбів, яких награв і за які був розп'ятий Христос... Людей вона вивчала і підходила до них не з боку психологічного, а відгадувала їхню вдачу інстинктом. Не любила світського блиску й веселих забав, і правдивим відпочинком для неї були: музика й малярство. Зустріч із Вирвою Олена віднесла на рахунок випадку, а в той же час відчувала, що між нею і цим юнаком є духове споріднення, багато подібного, а дещо майже тотожне... Вона кілька разів верталась до їхньої першої зустрічі, хотіла щось знайти в ній, розгадати, і кінчались ті думки завжди однаково: „Що він думає про неї?“

Чи подобався Олені Вирва? — вона не запитувала себе. Найбільшу увагу Олени

притягав Вирва своїми думками й поглядами. В них вона відчувала, що він дійсно такий, правдивий і натуральний. Його поява й розмова робили на неї таке лагідне враження, що вона забувала про своє горе. А потім, залишившись сама, розбирала все, про що він говорив, і, непомітно для неї, починала вивчати його всього.

Була субота. Минув тиждень від часу їхнього останнього побачення, а Вирва не дав про себе жодної чутки. Олена була такою, як завжди, і ні одним словом не згадала про нього. Натомість Софія Федорівна кілька разів висловлювала своє здивування. Вона губилась у здогадах. Що могло статись із Вирвою, що він не приходить.

Про свої іспити він їм нічого не сказав, уважав це непотрібним... Олена сиділа на своїй улюбленій канапі в блакитнім сальоні з підігнутими, як завжди, ногами, і шкіцувала вугіллям „Запорожця”. Вона якраз думала про Вирву, і його тижневу відсутність пояснювала важливою причиною, а в той же час була певна, що він прийде.

В ідальні Оксана накривала стіл до вечері. Софія Федорівна говорила щось із куховаркою. Тут же, біля них, крутився Дук. Двері до кухні були відчинені, і з них доходив приємний запах смачних страв. Десь здалека почувся слабкий дзвінок. Оксана залишила накриття і вийшла в коридор. Дук випередив її,

і коли вона підійшла до вихідних дверей, він, приклавши ніздрі до щілинки внизу, скавулів і вимахував хвостом. Оксана взяла його за нашійника і впхнула в коридор, що вів на перший поверх, боялась, щоб він не кинувся, якщо це хтось незнайомий. Потім швиденько вернулась і відчинила двері. Знадвору влетів клубок свіжого морозного повітря і, не дійшовши й до половини коридору, розплився в його теплі. Оксана зачинила двері. Перед нею стояв елегантний старшина з невеличким пакунком під пахвою. Вирва помітив, що вона його не впізнала. Цим разом, замість кашкета, на голові у нього була гарна сива шапка. Як і в перший раз, Вирва українською мовою запитав:

— Чи пані Олена вдома?

Аж тепер Оксана пізнала Вирву, але якось зніяковіла і здивовано дивилась на нього. Справді, Вирва був тепер дуже привабливий. Нова старшинська уніформа блищала на нім і робила його старшим і поважнішим, а водночас була йому до лиця, і в ній він виглядав ще гарнішим. Помітивши ніяковість Оксани, Вирва засміявся, зняв рукавичку й підійшовши до неї, пестливо погладив її по щоці. Це ніби розбудило Оксану, вона заметушилась і почала помагати Вирві, беручи від нього пакуночка, шапку й шинелю.

— Що ж у вас нового, Оксано? Всі здорові?

— Так. Лише були здивовані, що ви так

довго не приходили.

— Не міг, Оксано. Був дуже зайнятий. Значить згадували мене?

— Так.

— А хто більше згадував: пані Олена чи Софія Федорівна?

— Всі згадували...

— І ви теж? — весело підхопив Вирва.

Схиливши голову, Оксана несміливо відповіла:

— Авжеж.

Вирва підійшов до вішалки, на якій Оксана почепила його шинелю, вийняв з кишені маленького пакуночка і звернувся до Оксани:

— За те, що ви були чемні й мене згадували, маєте від мене цього маленького гостинця. Тільки пам'ятайте, Оксано, коли я приїду у відпустку, щоб у вас була вишивана сорочка і плахта...

Вирва розвернув і подав Оксані гарну шовкову в квітах хустину.

Оксана спаленіла. Очі її світилися від задоволення, і вона кілька разів уклонила і подякувала Вирві. За дверима скавулів і дряпав лапами Дук, ніби протестуючи проти свого несправедливого ув'язнення. Вирва пригадав свою першу зустріч із цим благородним створінням, і попросив Оксану випустити Дукка. Тепер він не сердився і не гарчав на Вирву. Вони були вже приятелями. Ледве Оксана відхилила клямку, як двері відчинилися, з

них вискочив пес і в одну мить опинився біля Вирви. Ставши на задні лапи, він передніми немов би обняв його, і виявляв стільки радості й любови, ніби до свого пана й господаря. Вирва приласкав пса, який устиг лизнути його кілька разів у щоку. Потім узяв свого пакунка і, сказавши Оксані, щоб не зголошувала його, попростував до блакитного салюну. Дук скакав і гавкав біля нього, перебігаючи з одного боку на другий, робив багато галасу. Вирва зупинився і, нахилившись, приклав пальця до уст, тихо заговорив, щоб він не гавкав і був чемний. Пес зрозумів і, боком, не відриваючи очей від Вирви, тихо йшов біля нього.

Олена стояла і вдивлялась у постать Вирви, що наближався до неї. Вона, як і Оксана, зразу не впізнала його. Аж коли підійшов ближче, побачила те неслухняне пасмо волосся, яке завжди спадало на його чоло, почула, що обличчя її зробилось гаряче. Вирва поклав пакунка на стіл, що був недалеко від канапи, підійшов до Олени і привітався. І, як завжди буває в подібних випадках, потрібні слова кудись зникли... Але ця коротенька мовчанка була кращою від усіх слів, які можна було сказати в цю хвилину. Вирва просив Олену вибачити йому, що не міг завітати раніш і виконати її прохання. Потім повернувся, узяв принесеного пакунка і почав розгортати.

— Ось, приніс вам усе, що міг дістати, Олено Андріївно. Тут є Коцюбинський, Грінченко, Марко Вовчок і Кащенко. Але... — Вирва споважнів, ураз обличчя його набрало урочистого вигляду. В руках у нього був „Кобзар” Шевченка. Повне видання „Наукового Товариства” його імені у Львові. — Це, Олено Андріївно, українська євангелія... Читаючи „Кобзаря”, ви побачите всю Україну, і він вам допоможе відшукати те, що ви, мало-що були не згубили...

Олена взяла з рук Вирви „Кобзаря” і, відгорнувши обгортку, пильно вдивлялась у портрет Шевченка.

— А оце, „Історія України” професора Грушевського, — подаючи другу книжку, продовжував Вирва. Теж обов'язкова для кожного громадянина. Бо не знаючи історії свого народу, він не може довести свого походження...

Олена щиро подякувала Вирві за його послугу. Очі її світилися від задоволення. Складаючи книжки до купи, „Кобзаря” вона поклала на самий верх.

Ця маленька сценка заспокоїла обох, і відвела від хвилюючого стану їх зустрічі. Вирва присунув крісло, сів проти Олени і почав пояснювати, як треба читати: „И” „Е” „Є” „І” та як їх вимовляти. Тут же підбирав слова і просив Олену повторяти. Звичайно, українські слова Олена вимовляла з великим „акцентом”, але „завзято”, і після кожного слова,

сказаного нею, обоє весело сміялись.

Оксана зразу побігла і „доложила” Софії Федорівні, що прийшов Вирва, і що на ньому такий блискучий одяг, як у „генерала”. І який він гарний та чемний. Поніс Алені Андріївні якогось пакунка, а про свого чомусь не сказала. Софія Федорівна усміхнулась, дала Оксані останні розпорядження, сказала подати на стіл вино, сама пішла привітатись з Вирвою.

Увійшовши до сальону, Софія Федорівна прижмурила очі. На її устах блукала усмішка. Вирва підвівся і пішов їй назустріч.

— Ну, де той „генерал”? Оксана вже піднесла вас до цієї ранги... Добрий вечір, Даниле Карповичу! Справді, вам дуже до лиця старшинська уніформа. Тепер я розумію, чого ви так довго не приходили. *Je vous felicite, et vous souhaite bon chance! Mais, principalement, de survivre dans cette horrible guerre...* (Щодоровляю вас, і бажаю вам успіху! А головне, пережити цю страшну війну).

— *Mercie infiniment, madame. Je ne doute pas...* (Дуже вам дякую, пані. Я не маю сумніву). Хібащо вернусь з пошарпаними трохи нервами... Але це буває з людьми, які ніколи фронту й не бачили.

— І ви такі певні?

— Так. Бо вірю в свою зірку...

— Помагай вам Боже!

— *Es que vous ne voulez pas rester a Kiev?*
— звернулась до Вирви Олена. (Хіба ви не

хочете залишитись у Києві?).

— Il ne s'agit pas de ma volonté, madame. J'ai reçu l'ordre déjà, et je partirai lundi prochain... (Це не залежить від мого бажання, пані. Я вже дістав наказ, і виїжджаю в наступний понеділок).

— Si vit?... (Так швидко?..) — вирвалось в Олени, і на лиці її відбився сум...

З того часу, як на фронті загинув її чоловік, розмова про війну викликала в неї біль і тяжкі душевні переживання. Вирва зрозумів, і не взяв цей сумний вияв Олени на рахунок свого від'їзду. О! Це було б для нього надмірне щастя... Він подивився на Софію Федорівну і почав говорити Олені, що на фронт він так хутко не поїде. Ще пару днів погостить у батьків, а потім виїде на місце призначення. А там будуть формуватись і вишколюватись молоді рекрути. Це може тривати півроку, а може й більше. А тим часом може закінчитись і війна...

— Дай то Господи! — Зідхнувши, сказала Софія Федорівна.

— Якщо ви дозволите, — продовжував Вирва, — я буду писати вам і давати відомості про всі зміни й обставини, в яких буду перебувати...

— Чи ми дозволимо? Я думаю навпаки, — ваші листи замінять хоч частинно вашу відсутність. Бо в більшості випадків, люди набувають знайомства не на якийсь окреслений

час, а назавжди. До того ж знайомство з вами було якесь особливе...

— Я буду писати, Софіє Федорівно, — з чуттям відповів Вирва. І надовго збережу в собі найкращі спогади з мого короткого перебування у вашій милій родині.

Олена сиділа сумна. Вирва глянув на неї і невизрашний біль здавив його груди. Ах, якби вона знала, як він кохав її... А сказати цього не міг. Дуже коротке знайомство. Випадало неправдоподібним... Цим міг усе зруйнувати. Але мусів почути від неї бодай нятяк, малюсіньку надію, і йому цього вистачить... Але як це зробити?

На його щастя, до сальону увійшла Оксана, і поклікала Софію Федорівну до їдальні.

Олена сиділа в задумі, притуливши голову до спинки канапи, і чи то пригадувала щось, чи хотіла говорити й не насмілювалась. Мала вигляд цілком безпорадний. Вирва підійшов і став проти неї.

— Олено Андріївно, мушу вам признатись, що як і кожна людина, і я маю більше поганих, ніж добрих рис. Одначе, одна з них, найбільше мене турбує. І я знаю про неї, цебто про цю погану рису, а в той же час ніяк не можу її позбутися. Сказати вам?

— Прошу, — стримано відповіла Олена.

— Нещастя моє в тім, що я не вмію розважати жінок... От бачу вас у сумному настрої і, Бог знає, що б я зробив, щоб ви були

веселі. А здобутись на це не в стані...

— Якщо ваші погані риси всі такі, то, на мою думку, від цього ви нічого не втратите. Я думала й справді щось поважне...

— Усе, із чого складається інтелектуально людина, є поважне, Олено Андріївно. Але з вашого дозволу, я омину тепер це питання. Бо в ньому як і в усіх важливих питаннях є сумний стиль і... вони утомляють. А у вас і без цього сумний вигляд. І я боюсь, що від розмови на цю тему у вас заболить голова і ви втечете в свою кімнату...

Олена пригадала ці слова своєї матері, сказані нею в першу візиту до них Вирви й усміхнулась.

— Вам відомо, що життя — це боротьба, — продовжував Вирва. А коли життя накидає людині ще додаткові, непередбачені нею тягарі, вона повинна боротись із ними з подвійним завзяттям... Якби вас запитали: Чи погодитесь ви нести той тягар, який звалився на вас у молодому віці? — може б ви й відмовились. Але нас не питають. Ось у цьому і є трагедія й джерело боротьби... До того ж, не треба забувати, що життя людини дуже коротке. І його треба прожити корисно і красно. А ви, Олено Андріївно, не зробили жодного руху, ні зусилля, щоб боронити себе... І не почавши ще жити, пробачте за сміливість, безславно капітулюєте.

— Тобто?

— Я вас образив?

— Ні, прошу говорити...

— Сама природа подбала про вас, жінок, і наділила всім, щоб ви випромінювали навкруги себе радість життя... Візьміть жінку — матір. Скільки в ній таємного змісту і глибокої краси... Але цим не замикається життя жінки. Вона може брати рівну й активну участь нарівні з чоловіком в усіх його галузях... Я не знаю людей, а тим паче жінок, тільки скажу вам, що, на мою думку, немає в світі ніжнішої і моральнішої жінки й матері, як українська жінка...

— C'est dommage, que je ne sois pas Ukrainienne... (Шкода, що я не українка).

— Vous me diriez après qui vous êtes, quand vous aurez terminé de lire ces livres... (Ви мені скажете потім, хто ви є, як прочитаєте ці книжки). А зараз я хочу запитати вас про одну, дуже важливу для мене річ... Скажіть, Олено Андріївно, чи я можу писати до вас?

— Так. Я, навіть, прошу вас...

— І ви будете відповідати на мої листи?

— Так.

— Олено Андріївно, я вас дуже прошу, щоб у ваших листах, ви були такою, як ось ви зараз... Якою ви є завжди...

— Іншою я не зможу бути...

— Ну, от... це й усе... Дякую вам, Олено Андріївно, глибоко й сердечно. І Вирва з чуттям поцілував її руку. — А тепер, дозволь-

те мені поспробувати, чи гарно бренть ваш рояль...

— О, прошу дуже! — жваво відповіла Олена. Її опанував порив життя. Воно стало нараз перед нею в усій величі своєї краси... Відчувши це, Олена розгубилась, зніяковіла. Вона злякалась, щоб Вирва не відгадав того, що починало народжуватись у її душі до нього... Але Вирва відгадав. Тільки не виявив цього. Він був ще більше дискретним, милуючись Оленою і вдихаючи пахощі першого кохання. Вирва підійшов до рояля, підняв накривку, присунув кругленького стільчика, сів і зробив декілька пасажів. По хвилині салон наповнили чисті, як срібло, повні звуки красного тембром баритона.

Олена слухала й не вірила. Цей Вирва мав не тільки гарний голос, а й умів ним володіти. Олена любила й розуміла музику, але перестала грати, бо вважала, що зневажати пам'ять по чоловікові. А от тепер вона знову її поривала. У голосі Вирви відчувалась сила, темперамент і широта, а в той же час була в нім ніжність і теплота, якою він притягав до себе...

Олена заслухалась і не чула, як до салону ввійшла Софія Федорівна. Вона сіла біля Олени і тихо промовила:

— Чи ти бачиш, який у Данила Карповича гарний голос?

Олена нічого не відповіла. Цей голос ку-

дись її поривав, кликав, і вона йшла за ним, не боронилась... Вирва закінчив спів і, повернувшись, швидко запитав:

— Олено Андріївно, ви ще не втекли?

— Хіба ж від такого гарного співу втікають? — відповіла Софія Федорівна. — Справді, Даниле Карповичу, шкода ховати такий гарний голос, як ви маєте. *Mes felicitations, monsieur. Vrement, vous chantèz très bien.*

— *Vous me flatter madame. Je vous remercie.* (Мої вам поздоровлення, пане. Дійсно, ви співаєте дуже гарно). (Ви перебільшуєте, пані. Я вам дуже дякую).

Вирва був щасливий. Кожний раз, де йому доводилось виступати, він мав успіх і признання, але зараз, у присутності Олени, слова Софії Федорівни мали для нього особливе значення.

— Даниле Карповичу, заспівайте, будь ласка, іще якусь гарну пісню. Таку, типово українську, яка б хоч частинно відбивала мій настрій... Хочете?

— Дуже радо, Олено Андріївно. Якщо під ваш настрій, то не буду довго й шукати.

Вирва любив „Козака з Дону” і виконував його бездоганно. Але цим разом він уклав у нього все своє почуття... А коли закінчив, Софія Федорівна не могла стримати свого захоплення. Вирва розбудив у ній приспану москалями українську кров і нагадав їй про її походження. Олена нічим не виявляла свого

зворушення. Вона боялась себе зрадити. Дивилась на Вирву, але не так, як завжди.

— Що ж, Олено Андріївно, подобався вам „Козак”? Угадав я ваш настрій?

— Дуже подобався. Дякую, — просто відповіла Олена і протягнула Вирві руку.

— Ну, Даниле Карповичу, Олесю! Прошу до вечері, — весело запросила Софія Федорівна.

Х

Поспішний потяг Київ — Варшава був переповнений. На пероні перед вагонами — великий рух і метушня. Тут і там стояли кучками родичі або приятелі, що прийшли випроводжати від'їжджаючих. Серед пасажирів переважали військові і сестри жалібниці, що теж від'їздили на фронт. Проти спального вагону другої класи стояла група військових і цивільних, яка звертала на себе увагу своєю веселою поведінкою. Це приятелі Вирви, які прийшли його виводжати. Серед них не було ні одної жінки, тому, мабуть, вони і почували себе так вільно та сипали дотепами, покриваючи їх сміхом.

— Дивіться ж, Байдо! Пишіть нам по приїзді на місце, і то обов'язково. Як ви доїхали,

як і де улаштувались. Ну, і взагалі про всі ваші „спостереження”.

— Розуміється! Тільки слухайте, панове! Кожному зокрема я писати не буду. Так, як ми умовились. Бо це забрало б мені багато часу і було б те саме. А от, приходьте до Миколи, на його ім'я я буду писати до вас усіх.

Ось уже другий дзвінок. Вирва почав прощатись. Вони затихли і сумно дивились, як він переходив від одного приятеля до другого. Хто його знає, коли вони знову зберуться разом... А, може, ніколи... Сумним і любовним поглядом Вирва обвів усе товариство, немов би хотів затримати в душі дорогі йому риси кожного з них назавжди. Це ж були його найближчі друзі — побратими. Раптом побачив, як біла хустина замаяла в повітрі. Вирва хвилину приглядався. Недалеко від нього, під колоною, стояли дві жінки, і цим разом обидві робили йому знаки.

Вирва мить перемінився. Очі його засяяли.

— Ну, панове, прощайте! Дякую вам сердечно... Він ірвонувся і, почув голосне від усіх приятелів:

— До побачення, Даниле!

В одну мить Вирва був біля жінок. Очі його приятелів звернулись у той бік, і на обличчі в кожного появилось здивування.

— Софіє Федорівно! Олено Андріївно! Ви

подарували мені найкращі хвилини і я... — вдарив третій дзвінок, а після нього почувся гудок паротяга. Ще мить і, вилітаючи з поршнів, під ним засвітіла пара. Потяг здригнувся і почав сунутись. Вирва тримав руки Олени і в цей момент бачив тільки її сумні глибокі очі. Припавши до них устами, він вимовляв окремі слова:

— Олено Андріївно, пам'ятайте про себе, про маму... Боріться. Не здавайтесь... До побачення!.. Софіє Федорівно! Бережіть Олену Андріївну! — Вирва нахилився і поцілував її руки.

Софія Федорівна перехрестила його. В цей час він почув, як Олена промовила:

— Бережіть себе, Даниле Карповичу...

Вирва захопив її руки, ще раз потиснув і... зник у натовпі людей. Тільки по сивій шапці можна було прослідити, як він біг до потягу, який щохвилини збільшував свою швидкість.

Вирва зрозумів, що свого вагона він не дожене, і скочив на сідці першого, який з ним порівнявся. Знявши шапку, він відповідав на прощальні рухи Олени і Софії Федорівни, аж поки вони не зникли в далечині.

XI

Погостювавши кілька днів у своїх батьків, Вирва прибув точно в зазначену дату на місце свого призначення.

Начальник Штабу суходільних військ морської твердині міста Ревеля, полковник Ненонен, естонець із походження, прийняв Вирву дуже ввічливо, підкресливши своє задоволення його точністю.

— Було дуже багато молодих старшин, які, на радостях, що закінчили військову школу і набули назву старшини, „поливали” цю подію і... забували, будучи вже старшинами, про військовий принцип — точність, і приїздили у свої частини з великим спізненням. А це зазначалось в послужному списку й пізніше відбивалось на їхній кар'єрі. Вислухавши звіт Вирви, полковник запропонував йому сісти і почав розпитувати: яку він має освіту, хто його батьки, яку читає літературу... На останнє звертали найбільшу увагу в московській царській армії.

— Ви не росіянин? — по вимові Вирву відразу пізнавали, що він не москаль, хоч і володів він московською мовою краще, ніж деякі родовиті москалі.

— Ні, пане полковнику!

— А якого ви походження?

— Українець, пане полковнику!

— Будьте обережні, — з усмішкою відповів полковник. — Бо коли б на моїм місці був москаль, то ваша старшинська кар'єра на цьому й скінчилася б...

— Так, пане полковнику! Дякую.

— Дістанете призначення в протидесантний легкий артилерійський дивізіон, який стоїть на острові Оланд у Фінляндії. Командиром дивізіону полковник Ніконоров. Будьте з ним обережні... Натомість, командиром четвертої батареї, до якої ви будете приділені, і вашим безпосереднім начальником, здається, ваш земляк капітан Кондратенко. У нас у штабі, про нього добра опінія, як старшини Академії Генерального Штабу. Крім того, там розташований „Фінляндський гвардійський полк”, один дивізіон підводних човнів, два легких і один тяжкий крейсери, які складають окремий дивізіон та дві зенітні батареї. В цих частинах ви зустрінете багато українців. Коли бажаєте від'їхати?

— Коли накажете, пане полковнику.

— Три дні вистачить вам на оглядини міста?

— Цілковито, пане полковнику.

— Прошу прийти на четвертий день. Адьютант штабу вручить вам наказ і папери на подорож. Бажаю вам успіху!

— Дякую, пане полковнику.

Спускаючись по широких мармурових

сходах великого і старовинного палацу, у якому містився Штаб Твердині, Вирва обмірковував, як йому провести цих три дні і з чого почати. Відповідаючи на пошану вартових, які стояли на певній віддязі один від одного, він опинився у величезнім, обнесеним високим кам'яним муром, дворі. В нім рядами, як вояки, стояло багато авт. Біля широкої залізної брами стояла варта, і старшина перевіряв перепустки на в'їзд і виїзд.

Вирва вийшов на вулицю, взяв візника й поїхав у старшинське зібрання. Три дні пролетіли дуже швидко, і від'їжджаючи з Ревеля, Вирва жалував, що його не залишили в цім гарнім місті. Але потішав себе надією, що там, куди його призначили, може буде ще краще.

ХІІ

Командир і старшини батареї прийняли Вирву щиро й сердечно. Велике задоволення зробило йому те, що між старшинами виявився один українець із справжнім полтавським акцентом, підпоручник Роман Харченко. Два молоді прапорщики були москалі, а про командира батареї, Вирва покищо не міг поставити своєї „діагнози”. Довідався лише, що він

племінник генерала Кондратенка, який у московсько-японську війну боронив Порт-Артур.

Вирва зі своїм джуурою влаштувався в маленькій віллі, в одного заможного і дуже симпатичного фіна. Влітку вілла ховалась у зелені садка й рожевих кущах, якими була обсаджена довкола. Далі й навкруги вілли починався ліс. Увесь острів являв собою зелений килим, береги якого оздоблювала чиста, такого ж відтінку вода. По всьому острові були розкидані гарні вілли та охайні з верандами хатки. Вимощені асфальтові дороги підкреслювали, що цей куточок землі належав європейській державі, а спокій і затишок, які панували на острові, чомусь переносили Вирву на рідний хутір, у дідову пасіку. І тепер він нізащо не проміняв би цієї краси на рух і суєту великого міста.

Вирва приступив до виконання обов'язків командира першої чоти та був призначений начальником старшинського вишколу верхової їзди дивізіону. Гарний кінь — це була мрія Вирви. І починав він свої вправи їзди ще малим хлопцем у своїх батьків, які тримали добрих коней. А в чотирнадцять років Вирва вже був досконалим вершником.

Після щоденних військових вправ, при вечері, між старшинами провадились жваві юнацькі дискусії, які затягались геть до півночі. Змагались на різні теми, але завжди тактовно обходили „національні” питання. Іноді

розходились раніш, тоді Харченко заходив до Вирви й вони говорили по щирому. Українська національна платформа незабаром їх об'єднала й вони стали побратимами. Харченко, який був у дивізіоні вже півроку і знав життя на острові, інформував Вирву про всі його події. Про старшинські взаємовідносини, скільки і в яких частинах перебуває старшин — українців. Бо вояків у дивізіоні нараховувалось понад сотню.

— На південній частині острова, — говорив Харченко, — є невеличкий курорт із гарним пляжем, але він відкривається лише в червні місяці, і тоді буває дуже весело, бо приїжджає багато людей. Там же є велике казино, — а при нім театральна зала, в якій можна побачити добрих артистів і співаків. Тепер, зимою менший рух, але розваг не бракує. Ось поїдемо в суботу в Марієнгамн, — це маленьке і єдине місто на острові, там є гарний готель „Савой”, а при ньому ресторан, каварня і теж театральна зала, в якій часто відбуваються аматорські вистави й балі. Там ви побачите весь місцевий «beau-mond», між яким, звичайно, найбільше старшин і їхніх жінок. Отже, нудитись не будете. Війни тут зовсім не відчувається...

— Та вона мене й не цікавить, Романе, таксамо, як і вас. Нас має цікавити хіба кінець війни, який, на думку українців і мою особисту, мусить принести „щось” і для

України. А поки цей кінець наступить, ми мусимо щось робити щоб бути до нього підготованими... Як ви думаєте, Романе, чи можна буде перевести серед вояків — українців усвідомлюючу працю?

— Справа дуже ризиковна, але не безнадійна. І коли вона буде добре законспірована, то, думаю, можна буде здійснити ваше бажання, Даниле.

— Ви мені допоможете, Романе?

— Усім, чим тільки зможу!

— Але ви свідомі того, що нам загрожує, коли наша праця буде виявлена?

— Цілком уявляю, Даниле! І це мене не лякає, бо хочу служити Україні, а не Московії...

— Дайте вашу руку, Романе! І нехай нам Бог щастить...

Після цієї розмови, Вирва вже був не самотній на острові зо своїми думками. В особі підпоручника Харченка він мав вірного побратима.

Вирва взявся до підготовчої праці, яка його цілковито половила. Але бували дні, коли він дуже сумував, особливо у вільні від праці години. В товаристві цього не виявляв, був завжди веселий і безжурний. Він уже написав Олені листа, в якому описував свою подорож туди, де кинув тимчасово якір свого життєвого човна; про нові знайомства й оточення, в якому перебуває та про красу і спо-

кій цього маленького куточка. А в кінці листа дописав:

„Не зважаючи на це, я сумую”...

ХІІІ

Вирва швидко набував знайомства. Він уже знав усіх старшин — українців цілого гарнізону, використовуючи кожную нагоду своєї з ними зустрічі, прислухаючись пильно до їхніх розмов, особливо під час забав і спільних обідів, коли товариство й вино сприяли доброму настрою. Усе, що знав від інших осіб про цих старшин, або довідувався особисто, Вирва відмічав у своїй „адресовій” книжечці, проти кожного з них, відомим тільки йому одному шифром. Одночасно Вирва скерував свою увагу й на вояків і, в перервах, під час військових вправ, своїми розмовами відривав їх від суворої „казьонщини” та переносив уяву „дих сірих істот” в рідну їм атмосферу.

Спочатку вони насторожувались, недовіря й замкнутість явно пробивались у їхньому виразі. Зрештою, вони навіть не уявляли собі, щоб старшина міг говорити з ними „полюдському”. Причиною цього були наслідки режиму, і вони уникали завжди особистої зустрічі зо старшинами, ховаючись у масі, бо,

нажаль, треба сконстатувати, що між старшинами московської царської армії були особи, які трактували „солдата”, як щось середнє, між людиною й худобиною.

Клясичним прикладом цього може послужити такий випадок:

Вирва одержав службове відрядження до Петербургу, і маючи зв'язки у вищих військових сферах, замешкав у родині генерала Академії Генерального Штабу і Царського Почту Яковлева. У Петербурзі, як столичнім місті, воякам було заборонено ходити правою стороною головної вулиці — „Невського Проспекту”, а тільки лівою, з непарними нумерами. Як також суворо заборонялось воякам курити на вулиці.

Була одинадцята година ночі, Вирва якраз ішов по лівій стороні „проспекту”. Поперед нього, кроків на десять, ішов вояк. Ліхтарі були обтягнуті рідкою чорною матерією і видимість була провізорична (Це ж діялось під час війни). Коли вояк порівнявся з одним будинком, у цей саме час із нього по сходах, які вели просто на перший поверх, сходив прапорщик Гвардійського полку. Вояк, швидко відвівши праву руку від рота і переклавши щось у ліву, віддав пошану.

— Стій! — крикнув прапорщик і, підійшовши близько до вояка, запитав:

— Ти курив?

— Ні, ваше високоблагородіє! — відповів

вояк. (Так титулували у Гвардії всіх молодших старшин).

— Брешеш, стерво! Ти курив... Я це бачив, як сходив по сходах.

В цей час наблизився Вирва і став біля будинку, в сутінку.

— Ні. Я не курив, ваше високоблагородіє, — знову відповів вояк.

— Признавайся, сволоч! А ні, то я тобі стеком, (коротеньке пужално, яке вживають верхівці) голову розмозджу...

— ?...

— Покажи ліву руку!

Вояк протягнув руку, в якій тримав майже чверть плитки шоколяду. Він ішов вулицею, і користуючись темнотою, їв шоколяд. Він відкусив якраз, коли побачив старшину, тож швидко переклав його у ліву руку й засалютував.

Тоді підійшов Вирва. Прапорщик і вояк засалютували. Перед ним стояв вояк — однорічник, теж гарматчик. На його грудях висів войовий хрест св. Юрія. Назвавши себе і звертаючись до прапорщика, Вирва промовив:

— Пане прапорщику! Ви поспішили. А поспіх добрий тільки при ловлі бліх... Ви даремно образили цього лицаря — вояка і... маєте його перепросити. Або... Якщо не хочете цього зробити, підемо в комендатуру міста й дамо цій справі офіційний хід...

Прапорщик перепросив вояка, а цей по-

дякував Вирві і всі розійшлись у різні сторони... Отже, тому, коли воякові доводилось стояти „струнко” перед старшиною, то в нього трусилися ноги й заплітався язик. Вирві це було добре відомо, і він не спішив, але спостерігав, що після кожної його з ними розмови вони чимраз більше горнулися до нього.

По двох місяцях свого перебування в батерії, Вирва був серед вояків найбільш улюбленим старшиною, а його чота уважалась зразковою. Як по службі, так і в приватному спілчанні, вояки старались підкреслити до нього свою любов і пошану. До нього вони звертались з різними проханнями, які він завжди охоче полагджував і давав поради. Але популярність його стала ще більшою, коли одного разу вояк з його чоти, москаль, п'яний зайшов до помешкання місцевого фїна й наробив там бешкету. Фїн поскаржився, воякові загрозувала велика кара. Вирва поїхав особисто до фїна, справу залагодив і той скаргу відтягнув. Для Вирви наслідки цього випадку обернулись в приємну несподіванку, він став часто бувати в цій родині, яка виявилась дуже гостинною й культурною.

Старшим писарем батерії був українець, Семен Довбня. До військової служби він працював у кооперативі та надсилав свої статті й дописи у „Світову Зірницю”, український тижневик, який виходив у Вінниці на Поділлі.

Вирва давно вже збирався з ним погово-

риту, та все не було нагоди. Аж одного дня, скінчивши військові справи, він під'їхав до себе на подвір'я і покликав джуру, щоб той скинув сідло й відвів коня на стайню. Через хвилину вибіг із хати Іван, а за ним вийшов Довбня. Він з Іваном, джурою Вирви, були земляки, обидва з Поділля.

— А! Довбня! Є якісь новини?

— Немає нічого, ваше благородіє!

Так титулували вояки старшин в царській московській армії до ранги капітана.

— Я приніс вам наказ по Дивізіону. На післязавтра призначені бойові справи, на яких усі панове старшини повинні бути присутні.

— Це добре! Зайди до мене, Довбне! Я маю про дещо з тобою поговорити.

— Слухаю, ваше благородіє

— А ти, Іване, як відведеш коня, то швиденько звари чаю й подай рому, мені пити хочеться.

— Слухаю! Я в одну мить, ваше благородіє.

Вирва поплескав коня по шиї, вийняв з кишені грудочку цукру, показав йому й ніби хотів відійти. Кінь повернувся, потягнув Івана, який даремно силкувався його вдержати і, наздогнавши Вирву, почав головою терти його в спину. Вирва поклав цукор на долоню і наставив руку. Кінь своїми губами загорнув цукор і почав хрупати. Вирва витер заслинену конем руку, ще раз поплескав його і потис-

нув за ніздрі. Іван смикнув за повід, кінь повернувся і спокійно пішов за ним.

— Чи ба, як любить цукор, — дивлячись услід коневі, промовив Довбня.

— Усім смакує солодке, Довбне. А особливо людині, якій життя дає саму тільки гіркоту...

— Це так, ваше благородіє, — вдумливо відповів Довбня.

Вирва впровадив Довбню до світлої й гарно умебльованої кімнати, яка служила йому за їдальню. Узяв зі столика коробку з цигарками, запалив і запропонував Довбні. Але він і не поворухнувся. Стояв перед Вирвою, як при звіті й тільки очима кліпав.

— Бери, бери, Довбне! Тепер ми не при виконанню службових обов'язків, і мені буде приємно, як ти почуватимеш себе вільно. Ну, уяви собі, що ти у доброго свого приятеля...

— Не смію відмовитись і дякую за шану, ваше благородіє.

— От і добре. Сідай Довбне, та розкажи мені, тільки щиро й правдиво, — звідки ти походиш? Хто твої батьки? Як і де ти виховувався? Де вчився і працював аж до військової служби.

Довбня коротко й речево відповів Вирві на всі його запитання. Оповідаючи, він якось споважнів. Його манера й голос, яким він говорив, не допускали найменшого сумніву в правдивості його слів.

— Отже, ти українець, Довбне!?

— Душею й тілом, ваше благородіє!

— Чи хочеш співпрацювати зі мною на користь і добро України?

— Я віддаю себе цілковито у ваше розпорядження і... буду щасливий, коли зможу послужити нашій національній справі, ваше благородіє.

— Я щасливий, що в твоїй особі знайшов палкого патріота. І пам'ятай, Довбне, що кожний свідомий українець-патріот — це скарб для нашої Батьківщини... Сьогодні я дам тобі маленьке завдання й тиждень часу на його виконання.

— Слухаю, ваше благородіє.

— Зроби мені список усіх вояків — українців батареї, зазначивши соціально-родинний стан й освіту кожного. Будеш інформатором і зв'язковим між мною й вояками, бо я не можу бути з ними в безпосереднім контакті. Мені потрібно кілька осіб таких, як ти, і це буде кадр, необхідний у нашій праці. Будь уважним і обережним!.. Усі спостереження передавай мені. А найголовніше, пам'ятай, роби так, щоб не „засипався"... Я буду просити командира Дивізіону, щоб дозволив мені відкрити курси для неграмотних вояків. Це, в першу чергу, буде для українців, які мусять відвідувати їх усі без винятку, бо мета цих курсів буде цілком відмінна... — Розумієш, Довбне?

— Розумію, ваше благородіє...

— Вже чай готовий, ваше благородіє!

— Неси, Іване! І подай склянку для Довбні. Ще довго Вирва давав напучування Довбні, на якого ця несподівана розмова зробила глибоке враження.

Нарешті Вирва встав і покликав джуру. Довбня теж стояв, витягнувшись по-військово-му. Було таке враження, ніби він тількищо закінчив свій звіт.

— Що накажете, ваше благородіє?

— Підійди сюди, Іване! І слухай уважно. У який би час Довбня не прийшов, ти зразу проведеш його до мене. А коли б мене не було, то передаси те, що він залишить або скаже. Про це ніхто не повинен знати... Цікавитись тобі цим теж непотрібно. Прийде час, і ти про все довідаєшся... А покищо мусиш бути щирим і мені відданим.

— Не звольте сумніватись, ваше благородіє...

— От і добре. Наші відносини, Довбне, залишаються старі, службові. А в тій праці, яку ми тількищо намітили, ти мій найближчий співпрацівник. — Вирва міцно потиснув руку Довбні. — Щастя тобі Боже, Довбне!..

— Щасливого успіху у вашій праці, ваше благородіє...

Іван не відривав очей від Вирви. У нього було велике бажання взяти й поцілувати його руку... Але ноги в нього неначе примерзали

до долівки, він стояв і щасливо усміхався.

XIV

З від'їздом Вирви Олену охопила ще більша апатія. Все, що вона робила, було для неї байдуже й ніби примусове. Вона почувала себе самотньою й нікому не потрібною... Лише присутність матері відбивала її від тих похмурих думок. Тоді вона червоніла й соромилась їх. Душевний стан Олени виявляли мільйони таких, як вона. Що далі від них дорога істота, то вона їм ближча...

Олена відчувала це, але ніяк не хотіла признатись собі. Їй здавалось, що це тільки її душевні емоції, на які Вирва не дав жодних доказів, поводячись із нею особисто, і в своїх листах, дуже чемно й обережно... А Олена валежала до тих жінок, почуття яких проявлялось один раз і було неподібне. Тому вона його так ревно оберігала.

Свій душевний стан Олена ускладнювала тим, що ніколи не скаржилась і нікому себе не відкривала. Проте, вона знала, і в цьому переконував її інстинкт, що за час короткої зустрічі з Вирвою він її відгадав і зрозумів.

Його листи були тому найкращим доказом... Олена йшла в свою кімнату і перечи-

тувала їх подекілька разів. І, здається, нічого в тих листах особливого не було, що б говорило відкрито про кохання Вирви до неї, а в той же час про нього кричав кожний рядочок.

Останній лист його був найбільш відвертий і в нім, нарешті, Олена знайшла неспірні „докази”... Вирва писав їй, що він невимовно радів за неї, бо з листів її побачив, що вона почала цікавитись життям...

Висловлюючи подяку Олені за її „стриману” відвертість, він пише, що є речі, яких не можна висловити в листі... Що на „це” не має ні слів, ні вислову й найталановитіший поет... „Я ніколи й нікого ще не бажав так бачити протягом мого життя, як вас, Олено Андріївно”...

Прочитавши ці слова, Олена почула, як усю її ніби гарячим приском обсіпали... Вона сиділа нерухомо, лице її палало, а очі випромінювали те, від чого поривчо підіймались молоді, повні груди, і чого, як писав Вирва, словами передати було неможливо.

Після цього листа, Олена не боронилась і не ховала від себе цього почуття. Коханням до Вирви кричала кожна клітина її спокійної й досі пригніченої істоти.

І з того дня все в домі перемінилось. Олена віднайшла себе, ту мету життя, про яку колись не сміла навіть мріяти... Цю благодатну, духову зміну Олена мати сприйняла, як вищий дар неба. Але нічим не виявля-

ла своєї радості. Була такою, як завжди, тільки обгорнула її ще більшою ніжністю.

Частіше лунали із сальону звуки роялю. У бібліотеці, великій ясній кімнаті, стіни якої були заставлені аж до стелі полицями з книжками, стояв розкладений мольберт, а на ньому полотно з гарним краєвидом. Побіч нього, на столику, лежали пеналі й фарби. Олена припинила свої відвідини цвинтаря, лише раз на тиждень носила квіти на домовину, але у склепу залишалась дуже коротко.

Софія Федорівна здогадувалась, що джерелом цієї зміни був Вирва. Він своїми чемними й теплими листами, повними порад і турбот про Олену, прихилив її до себе. Його погляди й шляхетна вдача дуже подобались Софії Федорівні. А до того ж сам він був і вродливий. Тож, якщо дійсно Олена покохала Вирву, йому вона мусить бути вдячна за те, що вирвав її з того жахливого її душевного стану, в якому вона перебувала.

Вирва ніколи не говорив Софії Федорівні про своїх батьків, хто вони і до якого соціального стану належать. Зрештою, це Софію Федорівну найменше турбувало. Була одна річ, яка її лякала і на яку вона ніколи не погодиться, а це — удруге віддати Олену за військового... Вона не може простити собі першого її шлюбу. Це все відбулось так швидко, з таким поспіхом... Правда, партія для Олени була дуже добра. І хто ж знав, що так не-

сподівано вибухне війна і відбере в неї чоловіка... Але тепер вона буде обережнішою. Бо коли б, боронь Боже, Вирву зустріла доля її першого зятя, Олена не переживе... Софія Федорівна аж здригнулась від цієї жахливої думки, і вона вирішила, що ні за які скарби до цього не допустить. Ці думки збентежили Софію Федорівну. У неї з'явилось бажання зараз же побачити Олену та з нею поговорити.

Відхиливши двері до сальону, вона зупинилась й усміхнулась. Страх за Олену і погані думки вмить зникли.

Олена сиділа на „своїй канапі” і голосно читала „Кобзаря”. Українська вимова їй давалась тяжко, і вона аж нахилилась, бажаючи перемогти цю перешкоду: „Ко-х-а-й-т-е-с-я ч-о-р-н-о-б-р-о-в-і та не з м-о-с-к-а-л-я-м-и...” Твердо вимовляла Олена.

— Олесю!

— Що, мамо?

— І навіщо ти собі морочиш голову цим, ну... одією малоросійською мовою...

Олена підвела голову. В її гарних великих очах відбився сум і здирнування. Не відриваючи свого погляду від матері, вона спокійно відповіла:

— Зовсім я не морочу собі голови! Навпаки, це дає мені задоволення... Ти знаєш, мамо. Коли я читаю „Кобзаря”, мені хочеться плакати... Ось послухай:

Олена швидко відкрила бажану сторінку,

яка була перекладена стрічкою, і з чуттям почала читати:

„Думи мої, думи мої!
Квіти мої, діти...
Виростав вас, доглядав вас,
Де ж мені вас діти?..
В Україну ідіть діти,
В нашу Україну...”

— Ти чуєш, мамо? Скільки тут краси й любови до України... Ти не задоволена, що я захоплююсь українською мовою?

— Дитино моя! Коли це дає тобі задоволення, то я не перечу. Тільки ти знаєш, які з цього можуть бути для тебе наслідки.

— Які, мамо?

— А такі, що нас перестануть приймати в себе наші старі приятелі й знайомі...

— Для мене це зовсім байдуже. Вони завжди були мені чужими... А крім того, ми набудемо нові знайомства в українських колах, і будемо появлятись там... А хіба я знаю, що буде? Мені хотілось зробити несподіванку панові... Данилові Карповичу, — тихо закінчила Олена.

— Оце, здається, найвірніша причина, моя доню. І я якраз хотіла поговорити з тобою на цю тему... Ти ховаєшся від мене зо своїми думками. Не хочеш нічого говорити, а я все мушу турбуватись про тебе й випитувати. Адже все одно, рано чи пізно, треба буде мамі сказати, що там у твоїй голівці діється...

То говори вже зараз, бо якраз це торкається тебе і твоєї майбутности...

— Я не знаю, про віщо я маю говорити!

— От такої! „Не знаю!“ А яку несподіванку ти хочеш зробити Данилові Карповичу?..

Олена почервоніла і схилила голову.

— Ну, говори! — ніжно спонукувала Софія Федорівна. — Кохаєш його?..

Олена поривчо обняла матір і сховала голову на її грудях...

— Дитино моя люба! Я нічого так не бажаю, як твого щастя... Але ж я його не знаю настільки, щоб могла йому тебе довірити... Хоч, здається, він не погана людина... А ти! Хіба ти знаєш, який він є?

— Знаю, мамо! І не помиляюсь... Він не такий, як ті, яких я зустрічала...

Софія Федорівна пригорнула до себе Олену й нічого не відповіла. По хвиливі надумі підвела її голову, поцілувала і промовила:

— Нехай Бог милосердний пошле тобі щастя, дитино моя... Але, поки не скінчиться війна, про твій шлюб не може бути й мови...

Пригорнувшись до матері, Олена мовчала. Вона зараз не могла говорити... Чула, як міцно й швидко билось її серце, водночас душу її наповнила радість і спокій... Так буває з людьми, коли вони серед проваль і небезпечних місць, підіймаються на високу гору, а пройшовши щасливо той шлях і досягнувши

мсту, — відпочивають...

— От і добре, що все з'ясувалось, — заговорила перша Софія Федорівна. — А може Данило Карпович ще не захоче тебе? — усміхнувшись промовила вона. — Хіба він говорив щось про те, що тебе кохає?

— Ні, мамо. А хіба обов'язково треба про це говорити? Я думаю, навпаки. Воно жило в нас перед тим. Я відчула це з першої нашої зустрічі. А потім, переконалась і впевнилась.

— Я теж багато думала про вашу зустріч. І вважаю, що це доля скерувала тоді його на цвинтар...

— Не знаю, мамо. І про це не думаю. Тільки я така щаслива, що аж боюся, щоб це щастя мене не задушило...

— Ну, коли так, то не будемо його лякати. Треба, доню, нам збиратись на село. Ця спека міста мене втомлює. Та й тобі не завадить відпочити, загоріти на сонці і вернутись восени до Києва здоровою й веселою. Іван Тимофійович сердиться. Нудиться без нас. Пише, що все приготовлено і просить повідомити його, коли він має вислати на станцію поезда.

— О, певно, мамусю! Їдемо негайно!..

Олена з радості почала стрибати. Потім ніби щось пригадала, підбігла до матері і, дивлячись пестливо в її очі, заговорила:

— Мамусю, але перед тим, як ми виїдемо, дозволь мені піти ще в український театр

Цебто з тобою. Там говорять такою гарною українською мовою. Правдивою...

— Та вже підемо. Бачу, що ти дійсно хочеш зробити несподіванку Данилові Карповичу...

Через три дні після цієї розмови, Олена й Софія Федорівна виїхали у свій маєток на Полтавщину.

XV

Вирва одержував відповіді від Олени на кожного свого листа. Кожного разу, коли він розрізував конверти її листів, бачив Олену перед собою і помітно хвилювався. Крім тієї найвидої снаги, яка пекла його й підштовхувала, щоб якнайскоріше побачити, прочитати і відгадати слова, написані нею, він робив це не поспішаючи, поволі, так, ніби виконував якийсь важний ритуал. Так же, як і Олена, по кілька разів перечитував її листи, і за кожним разом знаходив у них щось нове. Був задоволений ними. Ходив під їх впливом, хоч і не знаходив у них прямої відповіді на його хвилюючі думки. Щоправда, він і не висловлював їх Олені відверто. Вони відчувалися в його листах, як тонесеньке павутиння. Те саме він бачив і в листах Олени, не зважа-

ючи на її ще більшу стриманість. Чуття Вирві підказувало, що він не може обмежувати його загальними фразами і формулою чемності. І навіщо душити в собі той крик душі і відтягати мету його життя? Поміркувавши так, Вирва написав Олені, що єдине його бажання тепер, це — побачити її, бо в листі він не може висловити того, що має сказати... Надавши цього листа, Вирва раптом зрозумів, що він, властиво, уже сказав Олені все... На цього листа чекав відповіді нетерпляче й найбільше хвилювався. Нарешті одержав його. Олена писала, що вона з мамою вже три тижні живуть на селі в їхньому маєтку. Описувала, як там гарно і як вона проводить час. Що мама й Іван Тимофійович часто його згадують... Тут Вирва усміхнувся і поправився в кріслі. „І перед виїздом на село, — писала Олена, — ми пішли до театру й бачили „Безталанну“. На мене ця п'єса зробила глибоке враження і, я майже два дні плакала... Ну, подумайте, Даниле Карповичу, що вони зробили з бідною Софією? А вона ж кохала Гната”.

Вирва перестав читати. Йому здавалось, що Олена тут, біля нього. І що цю останню фразу він не прочитав у листі, а що вона йому сама сказала. Дивився через вікно. Понад ліс. Полинув туди, на рідну й запашну Україну. І бачив, як вона, його Олена, весела й чарівна, мов метелик бігла по алеї старовинно-

го парку. Вирва устав і, протягнувши руки, немов би хотів зловити її, тихо промовив: „Олесю! Квіте мій! Доле моя!”. Але Вирву чекала ще більша несподіванка. У кінці листа Олена дякувала йому за його турботи та увагу до неї, і по-українськи написала: „Мама просить Вас прийхати до нас у гості. Я — теж... Хотіла б Вас бачити... О. О. — С.”

XVI

На пристані острова Оланд стояв пароплав готовий до відходу. Іван відніс валізки Вирви в окрему каюту, замкнув і віддав йому ключа.

Був гарний серпневий ранок. Рожевий промінь із сходу заливав острів і відбивався у відблисках води, яка, торкнувшись ніжно берега, відпливала назад. Вдалечині, як метелики, маяли білими вітрилами рибальські човники, а навкруги, мальовничо, мов пташині гнізда, були розкидані шхери (маленькі острівки), краса Фінської затоки. У повітрі висіла меланхолійна знемога!

— Більше нічого вам не треба, ваше благородіє?

— Ні, Іване! Зоставайся здоровий! Пильнуй мені коня. Нехай Михайло проїжджає

Його. Я вже дав бунчужному розпорядження. Можеш їхати додому.

— Щасливої вам подорожі, ваше благородіє!

— Дякую! Іди здоров.

Іван пішов. Вирва звернувся до підпоручника Харченка:

— Може я забув дещо сказати, Романе, то нагадай мені, бо я зараз дуже розтріпаний...

— Та ні. Здається все. Нічого особливого немає, крім „біжучих справ"... І я буду триматись твоїх інформацій та вказівок.

Під назвою „біжучі справи", розумілась українська освідомлююча праця. Про них зараз і говорив підпоручник Харченко, який приїхав відпровадити Вирву.

— Це навіть добре, що ти виїдеш на якийсь час, — говорив Харченко. — Бо полковник Ніканоров почав чогось дуже цікавитись нашою батареєю. Я боюсь, щоб він чогось не пронюхав...

— Про це я вже дав розпорядження, і наші хлопці чатують. Держи зв'язок із Довбнею. Він про все буде тебе повідомляти. А коли я вернусь з відпустки та залишусь двітри ночі на преферанса з Ніконом, то всі його підозріння зникнуть.

„Ніконом" звали командира Дивізіону, який мав слабість до гри в преферанса. Він міг проводити за ним підряд кілька днів і ночей.

— Але це не звільняє нас від обережності, Романе. І ти ще раз передай хлопцям, щоб були обачні. Ну, до побачення, Романе! Уважай тут...

— До побачення, Даниле! Щасливої тобі подорожі.

Вирва й Харченко поцілувались, і він зараз же сів на коня й від'їхав.

Недалеко і з боку стояло вісім бравих вояків на чолі з Довбнею. Вирва підійшов до них. Він був зворушений, а водночас трішки незадоволений.

— Струнко! — подав команду Довбня. — Праворуч глянь!

— Стояти вільно! — кинув Вирва. — Хлопці! Я зворушений виявом вашої до мене симпатії. Але прошу вас, не виявляти її прилюдно... Ваша увага мені приємна, а в той же час, вона небезпечна... Довбне! Я ж говорив тобі... — очі Довбні закліпали. — Уважайте й будьте обережні... Мене заступає підпоручник Харченко. Вертайтесь зараз же на батарею.

Вирва став струнко і підніс руку до дашка.

— До побачення, мої друзі! Стукнули за каблуки, і з грудей вояків вилетіло здержане, але сердечне:

— Щасливої подорожі, ваше благородіє!

Вирва зійшов на пароплав і хотів зайти в свою каюту, але почув, що з берега його хтось кличе. Він невдоволено повернувся. По трапу (містку) на пароплав швидко підіймався

мічман, Андрій Перепілка. Він ще не підійшов до Вирви, як почав лаятись.

— А знаєте, Даниле! Це, вибачте, свинство! Виїхати і не зайти. Жінка зробила мені цілу бучу. Я трохи налякався, щоб вона не почала „місити галушки“, — сміючись, засапано говорив Перепілка. Він узяв Вирву під руку і відвів набік та, оглянувшись довкола, заговорив:

— Il y a des nouvelles tres importantes, et vous devez les savoir avant de partir... (Є дуже важливі новини, і ви повинні їх знати перед від'їздом). Чекали на вас учора до другої години по півночі. Я оббігав усі кутки за вами, а ви, як у воду кинулись... І де ви були?

Вирва слухав і приємна усмішка появилась на його устах. Він дуже любив перепілку, його гарячу й щирю вдачу, а найбільше його патріотизм і віддану працю. В нього на помешканні збирались найбільш випробовані українці, до яких валежала й його дружина Наталка.

— Отож, зібрались учора в мене, як звичайно, — продовжував Перепілка. — Вам треба було знати цю новину обов'язково, і поділитись з ким слід у Києві... Та чого ви усміхаєтесь? Кажу вам, що новина надзвичайної ваги для нас...

— Я знаю, Андрію. І ви не хвилюйтесь. Все впорядку.

— Що знаєте?

— Ну, цю новину...

— Від кого?

— Від Павла. Сьогодні я пив у нього каву.

— А де ж ви були вчора?

— У Нікона! Ад'ютант відніс на підпис мої папери, а він сказав йому, щоб я сам прийшов по них. В результаті — „пулька”. Вийшов від нього о четвертій годині ранку й пішов відразу до Павла. Ви розумієте, Андрію! Я не міг відмовити Ніконові, і тому не прийшов до вас.

— С...! — вимовив крізь зуби мічман.

— Якби я не знав, що Нікон так любить пульку, міг би подумати, що він навмисне позбавив мене можливості бачитись із усіма вами перед від'їздом. Роман вас буде інформувати... Передайте всім, щоб були дуже обережні і до мого приїзду, жодних зібрань не робіть. Коли й є у Нікона якісь підозріння, то вони розвіються... Вітайте дружину і всю „Раду”. Скажіть їм, що я знаю все, нехай не турбуються...

— Ну, коли так, то я перепрошую вас, що погарячився. Значить, усе гаразд... Уклоніться Золотоверхому і всій братії, та щастя вам, Боже...

Почоломкались. Вирва зайшов у каюту й почав розглядатись. Він не хотів більше нікого бачити й був стомлений. Одна думка крутилась у його мозку й не давала спокою: „Невже Нікон довідався про його „акцію”?”

Таємні накази і все, що переловлювало радіо, передавав йому комендант підводного човна, лейтенант, Павло Шуляк. Про це, крім їх двох, не знала ні одна жива істота. Значить, підозрінь у використанні радіо і небеспеки з цього боку жодної не було. Він перевірив усіх своїх співпрацівників і не знайшов ні одного, хто міг би викликати бодай найменше підозріння. Всі були певні і йому віддані. Вирва перейшов до московського оточення, зупинившись на старшинах Дивізіону.

Раптом чоло Вирви роз'яснилось. Він підвівся в гамаку і сперся на лікоть. Так ось де „цівка"... Перед ним виринули всі каверзи підпоручника п'ятої батареї, Шішкова. Була це несимпатична особа. Підлиза, інтригант і постійний партнер Нікона у преферансі. Цей тип мостився в адьютанти, і вважав Вирву найбільшим своїм конкурентом на цю посаду. Крім того, не міг стерпіти його українського походження, якого, зрештою, Вирва ніколи не ховав. Йому пригадалися також незрозумілі до цього часу й ніби випадкові появи Шішкова якраз тоді, коли Вирва говорив з кимнебудь із своїх однодумців і при появі цього москаля, мусів ті розмови, розуміється, припиняти. Нарешті його загадково-іронічні усмішки, а деколи навіть провокативні вибрики... О, це безперечно він нашіптує Ніконові, і його треба берегтись, — вирішив Вирва.

Він швидко встав. Вийняв зо шкіряної тор-

би листок паперу й коверта. Написав підпоручникові Харченкові коротенького листа і знову ліг. Відповідаючи на свою думку, він промовив:

„Ну, нічого. Ми візьмемо цю „шишку” на „мушку”... — і спокійно заснув.

XVII

У Києві Вирва затримався недовго. Він одвідав своїх приятелів, яких поінформував про катастрофічну ситуацію на російських фронтах та про свою працю, яку йому вдалось перевести на місці його служби. У свою чергу він довідався про настрої у запллі, про політичний та економічний стан, у якому опинилась Московія, та про настрої робітничих мас. Взагалі про все те, що цікавило українців і про що в листах писати було небезпечно.

Залишив Вирва своїх друзів у доброму настрої й вийшов з великим вантажем новин та порад, які в його гарячій уяві перетворювались у дійсну панораму майбутніх подій... По дорозі на станцію Вирва зайшов на пошту, послав привіт своїм однодумцям на Оланді надав дві телеграми: одну батькам, а другу Софії Федорівні, прохаючи дозволу відвідати їх.

Вирва не був певний, що дістане відпус-

тку, аж до останнього дня, тому не міг повідомити батьків про свій приїзд. І коли вони одержали від нього телеграму, були дуже стурбовані, чи не трапилось з ним якесь лихо. Але своєю появою, Вирва розвіяв їхні побоювання та привернув їм веселий настрій. На другий день він одержав від Олени відповідь на свою телеграму, яка була короткого, але виразного змісту: „Чекаємо. Обов'язково приїжджайте. — Олена”. Тільки три слова. Але Вирва відчув у них зміст цілого свого життя.

І з приїздом Вирви все в домі перемінилось, неначе хтось усипав до хати цілий лантух веселощів. Він співав, сміявся, оповідав веселі пригоди, щоб хоч на короткий час розважити батьків, які жили підо впливом повсякчасного неспокою за своїх синів, особливо старенька матуся.

А було їх п'ять. Одного звільнили з військової служби. Ще молодим юнаком, він був покалічений кіньми. Наслідки цього відбилися на слуховім нерві і він недочував. Чотири перебували на фронті, і за їхнє життя турбувались батьки.

Раз несподівано Данило застав свою матір заплаканою. Причина тих сліз була відома, і це завдало йому глибокого болю. Мати хотіла сховати заплакане лице, але було запізно. Данило стояв перед нею.

— Мамуню, чого ж ви плачете? — пригортаючи до себе матір, запитав Вирва. — Адже

всі ваші сини живі й здорові...

— Еге, здорові, Богу дякувати... Алеж війна ще не закінчилась.

— Уже швидко закінчиться, мамуню!

— Дай то Господи. Отоді я вже заспокоюсь, сину...

— Що, Данилку, розважаєш маму?

До кімнати ввійшов вищесереднього росту, з довгими, донизу звислими вусами, кремезний батько. Варва дуже любив свого батька за його добру й веселу вдачу. А найбільше за його турботу й пошану до матері.

— Розважаю, тату. Хочу бодай цих пару днів звільнити вас від цієї турботи.

— Дякую тобі, сину. Тільки я спостеріг, що мама дивиться на тебе, а думає про відсутніх... Вона хотіла б зібрати всіх вас до купи, і сидіти, як квочка над курчатами...

— А хіба тобі була б якась шкода від цього? Певно, я бажала б мати всіх дітей при собі...

— Та хто ж би про неї говорив, про ту шкоду? Тільки ти не хочеш зрозуміти, що це річ неможлива. І тому ще більше переживаєш... Поки пташенята в гнізді, доти їх ogrивають і їсти носять. А як підросли і вилетіли, батьки їх утратили назавжди. Так хоче природа. А все те, що живе й користує з її благ, мусить користись. Отож, замість сумувати, ми повинні радіти, що наші пташенята хоч деколи до нас прилітають...

— Отак мене завжди розважає твій тато. Я вже втомилась від його філософії...

— Мамуню, так дійсно є. Але ніколи й ні одна мати з цим не погодиться. Бо вона має свій закон, — закон матері.

Вирва знову пригорнув до себе матір, а вона пестила його, як колись. І це нагадало йому дитинство...

— Я бачу, що ти, Данилку, розумієш мене краще, ніж тато.

— Ні, мамуню, тато вас розуміє також. То вам так здається.

Батько, підморгнувши синові, почав говорити робленим поважним тоном.

— Коли будеш вередувати, то піду і запишусь до війська добровільно та виїду на фронт. А як приїду у відпустку, як ось Данилко, тоді не будеш зі мною так поводитись...

Мати подивилась на нього збентеженим поглядом, потім на сина і лагідно відповіла:

— Куди там ти підеш! Сиди вже краще вдома.

— Ніяк не розумію. Так зле і так недобре. Я вже різно міркував, і мені здається, що жінка — це така істота, яка, не висварившись і не виплакавшись, марніє...

— Не журіться, мамуню. Війна скоро скінчиться, це я вам кажу напевно. Я... от, хотів поговорити з вами, про мої особисті справи... Тобто про наші, загальнородинні.

І Данило оповів батькам про свою випадкову зустріч з Оленою.

— Це дійсно дивна зустріч, — відповіла мати.

— Вони просять, щоб я приїхав. Це від них я одержав телеграму.

— Значить, ти мусиш виїхати раніш? — сумно спитала мати.

— Мушу, мамуню. І я ще не знаю, чим закінчиться моя до них поїздка... Але коли б сталось так, як я мрію й бажаю, ви дозволите мені заручитись з Оленою?

Ця новина зробила на батьків велике враження. Вони ніколи цього не чекали, бо три старші його брати були ще не одружені.

— Чи ти її так кохаш, Данилку?

— Кохаю, мамуню. Як тільки в ставі кохати людина...

— А чого тобі так спішити, сину? — відізався батько. Може це тільки молодечий запал? А погасне він, тоді наступить гірка дійсність... Шкода буде й тебе й тієї людини, життя якої змарнується. Подумай, сину. Крім того, є он три старші. З них треба починати...

— Здається, не дочекаюсь я внуків від тих старших. Вони неначе змовились, і будуть отак парубкувати до жовтого зуба... Так щож, через них і Данилко має чекати?

— Це не тому, мамуню. Тато не хоче, щоб ви стали бабунею...

— Якраз... Як би не покликала Оришка

(служниця) обідати, то десь до вечора сидів би на стайні та плескав би своїх буланых.

— А хіба ж я перечу? — усміхнувшись відповів батько. — Якщо ти, сину, дійсно кохаєш Олену, і якщо вона добра людина, то в час добрий. Нехай вам Бог помагає... Ти вже, сину, настільки дорослий, що можеш перевіряти свої вчинки, координуючи свої почуття з розумом. Бо всім відомо, що це не робиться на замовлення. Але легковажити ним також не можна. Я тільки звертаю твою увагу, бо в житті людини одруження є початком другої половини її життя, яка накладає на неї без порівняння більшу відповідальність, ніж у юнацькі часи. А взагалі, то навіть буду радий, що утреш носа старшим.

Вирва подякував батькам, які дуже зацікавились Оленою та її родиною. Особливо одруженням Вирви захоплювалась мати, радіючи, що нарешті, хоч один її син буде одружений.

XVIII

Маленька станція, на якій висів з потягу Вирва, була подібна на невеличку „дачу”. Ховалась вона в розлогих липах та каштанах. З двох боків будинку, у якому була „чекаль-

ня", телеграф і помешкання начальника станції, були квітники, обгороджені низеньким тинком та обсажені довкола кущами білих та червоних троянд.

У повітрі пахло медом, житом і квітами. Вирва вийшов на другий бік станції, обвів очима маленький двір, на якому стояв один селянський віз і два гарні з опущеними будами повози. Біля одного з них, запряженого парюю гнідих коней, стояла висока чепурна пані, а біля неї щебетала гарненька смаглява панночка — підліток років п'ятнадцяти, кидаючи до повоза якісь пакуночки, коробки та пуделка.

— Та помалу, Віро! — умовляла її пані.
— Ти мені все порозбиваєш!

А Віра вправлялась, як на спорті. І коли останнє пуделко полетіло в буду, Віра стала по-військовому, піднесла руку до білого соломяного капелюшка і крикнула:

— Все, мамулю!

— Сідай уже до повозу, — відповіла пані і безрадно похитала головою.

Вирва усміхнувся. ця сценка його забавляла і він не помітив, як до нього підійшов молодий студент і чемно запитав:

— Вибачте, будь ласка. Чи ви будете Данило Карпович?

— Так. Чим могу служити? — відповів Вирва.

— Дозвольте представитись. Я син упра-

вителя маєтку Софії Федорівни, Володимир Чапля.

— А! Дуже приємно познайомитись. Я з вашим татом, можна сказати, старі приятелі. І буду дуже радий, коли знайду таку саму приязнь і в вашій особі.

— Прошу не сумніватись. Власне із слів тата й Софії Федорівни я вже знав про вас раніш, і дуже радий, що маю нагоду пізнати особисто.

— Це мене радує й дає підставу думати, що ми оминемо багато зайвих питань і церемоній першого знайомства.

— Безперечно. У вас є багаж?

— Так.

— Максим зараз його дістане. Прошу сюди.

Вони підійшли до повоза, запряженого парою чудових „шпаків”.

— Максиме! — звернувся молодий Чапля до машталіра. Візьміть, будь ласка, квитанцію і відберіть багаж пана старшини, а я подержу ваших „шпаків”.

У цей час проїздив біля них повіз із чепурною панею і, мабуть, її донькою, яка вихилившись трохи з повозу, покивала Вирві рукою.

— Віро! — розгублено кизулась на неї пані, і вибачливо подивилась на Вирву. Він підніс руку до дашка, і, нахилившись, з усмішкою привітав паню.

— Це дідичка. Сусідка Софії Федорівни,
— відповів Чапля, коли повіз з панєю та її
донькою виїхав з подвір'я.

— А як почувують себе: Софія Федорівна,
Олена Андріївна та Іван Тимофійович. Чи
всі здорові?

— Так. Усі почувуються добре.

— А як відбилися на них події на фронті?

— Погано. Софія Федорівна дуже стривожена.
У неї з татом тільки й розмови про це.
А що ви думаєте про ці події, Даниле
Карповичу?

— Думаю, що це початок кінця...

— Я теж такої гадки.

Максим привів багаж, умостив велику валізу
ззаду буди, а дві менші біля себе і, перебравши
віжки від Чаплі, оглянувся.

— Можете рушати, Максиме!

— Коні сіпнули, граючись від радості,
що їм дозволено побігти. Повіз покотився немов
маленька легенька теліжка, і як човник на воді,
приємно колисав Вирву по нерівній дорозі.
З обох боків дороги жовтіла стерня. На ланах,
як оком глянути, стояли копи колосистого
довгого жита. Росло й росте таке жито тільки
на українській землі, над якою завжди стояло
синє небо та яку ogrівала ніжним теплом
українська природа...

Свіжим приємним повітрям і запахом прилого
листя віяло Вирву, коли вони вїхали в ліс.

— Цим лісом, — пояснював молодий Чапля, — починається маєток Софії Федорівни і тягнеться ва п'ять верстов. У нім є багато поетичних закутків. Якщо у вас буде бажання, я радо вам їх покажу. Нудитись вам не буде часу. Є у нас тенісова галявинка, є великий гарний ставок і кілька веслових човнів, а один моторовий. Можна полювати, якщо ви мисливець, і їздити верхи. Це вже татова слабкість. Ну, і добра бібліотека.

— Дякую вам, Володимире Івановичу. Але, на превеликий жаль, я не зможу скористати з вашої чемности та з усіх цих розкошів...

— Чому?

— Тому, що буду гостем Софії Федорівни лише три дні.

— Шкода, — зо співчуттям відповів студент.

Перед великим гарним будинком у венеційському стилі, який ховався в зелені дерев розкішного старого парку і перед яким були майстерно розкидані квітники, Вирву зустріла Софія Федорівна, Олена і пан Чапля — батько.

Привітались сердечно.

В білій легенькій сукенці і з двома довгими косами, цією гордістю жінки, які спадали їй нижче стану, і загоріла від сонця, Олена була — як казка. Вона стояла трішки з боку, намагаючись бути спокійною і, як завжди, загадковою. Але на цей раз це їй давалось тяжко.

Вирва вклонився і поцілував її руку. Очі їх зустрілись і віддзеркалили думки і мрії... Вирву охопила дика, несамовита радість. Його душило щастя, п'янили її парфуми... І він тільки вимовив:

— Дякую, Олено Андріївно! Глибоко й безмежно.

Олена спустила голову. Вона тремтіла від хвилювання, не вмючи ховати свого зворушення.

Перемагаючи себе, Вирва швидко заговорив:

— Панове! Дозвольте мені висловити вам мою радість, що бачу вас усіх щасливими і в доброму здоров'ї. Думаю, що у великій мірі до цього спричинилась природна краса, серед якої ви перебуваєте.

— Дивлячись на вас, можна сказати, що і вам нічого не бракує, — усміхаючись відповів пан Чапля. — Місцевість, де ви „воюєте“, здається, краща від нашої...

— Е, Іване Тимофійовичу! Є багато чудових речей на світі. Але свої, рідні, залишаться завжди найкращими. Простіть, Софіє Федорівно, за турботи, які я спричиняю вам. І прошу прийняти мою щирю й сердечну подяку, що дозволили мені до вас загостити. А також прошу прийняти сердечні поздоровлення від моїх батьків.

— Дуже мені приємно. А про турботи нема що говорити, бо нам теж приємно вас ба-

чити. Ось, Іван Тимофійович, нетерпеливився найбільше. Сьогодні тричі навідувався, чи ви не приїхали.

— Не відмовляюся. Але й ще хтось хотів бачити — підморгнувши Вирві недвозначно підкреслив пан Чапля. — Бо потребується не-гайна допомога на „всіх” фронтах, Даниле Карповичу...

— Годі вам говорити про ті фронти, Іване Тимофійовичу, нехай уже потім... Даниле Карповичу, прошу до хати. Ви, певно, стомлені.

— Анітрохи, Софіє Федорівно.

— Ви ж із дороги! Я проведу вас до вашої кімнати.

Софія Федорівна впровадила Вирву до гарної великої кімнати і сказала, що його будуть чекати на терасі.

Цього дня Вирві так і не довелось залишитись з Оленою на самоті вдвох. Говорили головним чином на тему останніх подій, що викликали тривогу по всій Московщині й посіяли неспокій у закутках далеко закинутого села. Ще не очуняли москалі від катастрофи в Мазурських болотах, у яких загинула ціла армія генерала Самсонова, і від поразки під Таненбергом, як генерал Фон-Макензен розгромив їх у Карпатах і відігнав на лінію Сяну в Галичині. Московський уряд розпускав Державні Думи (парлямент) одну за одною. Армія терпіла нестачу набоїв, особливо артилерія. По фабриках почались відкриті сабота-

жі. Соціалістичні партії розкидали серед робітництва революційну літературу і провадили посилену агітацію проти уряду й царського режиму. А в Петербурзі, зо своїми приятелями та однодумцями, розпусними оргіями та ниятикою підливав масла в огонь, щоб викликати полум'я, „святий” старець, Гріша Распутін...

XIX

Після вечері всі перейшли до сальону. В цей вечір Вирва ще ближче пізнав Івана Тимофійовича Чаплю, який коротко й цікаво розповів про своє життя і про те, як його переслідували москалі за „мазепинство”. Змінивши три університети, він, нарешті, закінчив студії інженера — агронома і влаштувався на державну посаду. Але до року його звільняють, як „політично неблагонадійного”. Ця дописка в особистих паперах Чаплі замикає йому двері до всіх державних установ. Переїхавши до Полтави, він жив з приватних лекцій. „Аж одного погідного дня влітку, — сповідав пан Чапля — вбігла служниця до кімнати і сказала, що про мене питає якийсь „барин”. Я вийшов до передпокою і побачив огрядного, середнього віку поважного добро-

дія. Не давши мені часу його привітати, він запитав мене: „Чи ви будете Іван Тимофійович Чапля?”

— Так, — відповів я. — До ваших послуг. Прощу заходити. Пан увійшов до моєї кімнати і назвав себе. Я трохи розгубився, бо це була знана особа не тільки на Полтавщині, а й поза її межами. От, думаю, певно знову попаду в халепу... Тим часом пан говорив, що він приїхав просити мене прийняти місце вчителя до його доньки Марини, яка вчиться у Москві, а тепер перебуває на вакаціях. Він з родиною проводить літо у власнім маєтку, недалеко Полтави. Ось у цім самім, де ми зараз перебуваємо. Я прийняв запрошення. Умови були добрі, і на другий день виїхав на місце моєї нової праці. Так було два роки, а на третій рік помер старенький управитель маєтку і мені запропонували цю посаду, де я і господарюю ось уже двадцятий рік...

— Того ж року я одружився, а в моїх панів народилась друга донька, Олена, яку ви вже знаєте. Виросла вона на моїх очах. Христив її і люблю, як рідну доньку. Дещо з української праці ще й зараз проваджу, але дуже обережно. У себе в хаті заборонив московську мову, щоб і дух її не пах. Донечка це мала, має всього шістнадцятий рік, але завзята українка. А син, Володимир, ось якого ви бачите, студіює медицину в Київськім університеті і належить до українського студентсь-

кого гуртка, як і я колись. Під час вакацій провадить тут культурну працю та де в чому мені допомагає. Селянам я віддаю багато землі в аренду, дякуючи Софії Федорівні, яка пішла мені назустріч. Зате селяни дуже задоволені, і коли я маю до них якусь потребу, ніколи мені не відмовляють. Все добре, хвала Господеві. Особливо радує мене, старого, те, коли я бачу таку молодь, як ви, Даниле Карповичу, та мій Володимир, і слухаю ваші палкі слова про любов до України. У мене радіє душа і кріпнуть переконання, що жодні накази „Валуєвих” ні заборони та переслідування московські нас не налякають і не присплять... Я вірю непохитно, що прийде час і постане Вільна й могутня Українська Держава... Як це було за княжих часів, Козаччини і гетьманів... Діти мої! Любіть її! Любіть нашу Україну і боріться за її державне відродження...”

Вирва й Володимир устали. Слова Івана Тимофійовича зворушили їх і викликали глибоке захоплення. Він теж стояв. Очі його світилися, як у юнака. Хвилину дивився на Вирву і свого сина, ніби хотів відгадати їхні думки, потім усміхнувся. Побачив, як вони яскраво відбивались на їхніх обличчях...

Володимир обняв батька і промовив:

— Дякую вам, тату, що ви навчили мене любити нашу Україну...

— Так. Ви дійсно щасливий, Володими-

ре Івановичу, що маєте такого тата...

— А ваш тато щасливий, що має такого сина, Даниле Карповичу... і пан Чапля міцно потиснув Вирві руку.

— Вибачте, Іване Тимофійовичу, але для мене незрозуміла одна річ. Ви дозволите?

— Розуміється, Даниле Карповичу!

— Ви так довго перебуваєте в цій родині, ви хрещений батько Олени Андріївни, яку дійсно любите, це я спостеріг з першого мого знайомства, а в той же час дозволили їй рости й виховуватись у московському дусі...

— Для мене це не є несподіванка, Даниле Карповичу. Я думав, що ви колись мене про це запитаєте, і вважаю, що ви маєте на це підставу... Бачите, Олена, як і всі діти, мала своїх батьків. А тільки батьки, і більш ніхто, мають право на виховання своїх дітей. За те право і за виховання своїх дітей тільки вони несуть відповідальність. . Ви уявляєте собі наслідки, коли б хтось умішався у ваше родинне життя і почав виховувати ваших дітей по-своєму? Ну, скажімо, ще коли вчать ваших дітей добрих, моральних вчинків, цього ніхто не осудить і не заперечить. Але Олену треба було виховувати НАЦІОНАЛЬНО. Говорити про її українську преналежність. А батько Олени був москаль. І то не абиякий, а „без п'яти хвилин” міністер освіти. І коли б він довідався, що його доньку „хтось” хоче виховати українкою, а це виявилось б рано чи

пізно, ви знаєте чим це могло б скінчитись для Олени... А особливо для мене? Це могла зробити тільки одна особа — мати Олени. Але Софії Федорівні було, здається, добре й так... І якби не ваша випадкова зустріч, Олена так і не знала б, хто вона. Може колись, пізніше, і то... Чи доля, чи сам Бог скерував вас тоді через пивтар і... Олена знайшла свою національну приналежність. Тепер я їй допомагаю, хоч Софія Федорівна не дуже цим захоплена... Але добре, що хоч не перечить. І я вже бачу, що Олена буде такою, як ви хочете...

— Як я хочу?

— Еге ж! — і, кивнувши головою в той бік, де сиділа Олена, додав: — Не хочу бути недискретним, Даниле Карповичу, тільки думаю, що скоро ми будемо говорити про це голосно...

— Ну, ходім до гурту, бо наші дами, здається, незадоволені, що ми їх покинули.

XX

Із-за лісу підіймався місяць. Від його проміння сріблястим блиском відбивалось листя, яке ворушив нижній подих вітру. У кімнаті було видно. Вирва підійшов до відчине-

ного вікна, вишляв цигарку й запалив. Сівши на підвіконня, він удихав це тихе, ясне й тепле повітря української ночі. Кращу від тієї, яку відтворив на полотні Куїнджі, бо ця була жива... Вона дихала пахощами квітів, запахом лісу, який починався за овочевим садком, відблиском ставка і випаром його води. Вдивляючись у тіні почвар, що їх творило місячне сяйво із садкових дерев, Вирва відчув непереможне бажання пірнути в чари цієї ночі. Тепле почуття любови й гордості за цю українську красу наповнило його груди... Він зіскочив у садок, і пішов стежкою в той бік, з якого надходив солодкий і ніжний запах матіоли. Дивився на сине глибоке зоряне небо. На ліс, який відбивався чорною масою. Повернувшись у другий бік, він побачив ставок, а на нім довгий блискучий стовп від місячного сяйва. Як заворожений стояв Вирва. Вода на ставку тихо хвилювалась, а на ній, від блискучого стовпа, безліччю золотих блищаків-метеликів відбивалось світло, здогаяючи одне одного, аж поки не зникало в сутінках берега... Він повільно йшов до ставка, милуючись його блискучими переливами.

Проходячи біля дому, Вирва підвів голову. У вікні першого поверху, що було над його кімнатою, стояла Олена. Вирві в груди немов би хтось жбурнув лопату гарячого жару... Він стояв кілька хвилин і дивився на Олену, як загіпнотизований. Потім отямився

Й заговорив:

— Олено Андріївно, ви теж не спите?

— Ні.

— Прошу мені вибачити, що я порушую вашу гостинність і спокій. Але причиною цього є краса цієї ночі та думка про вашу близькість. Мені так хочеться з вами говорити, Олено Андріївно... І я боюсь, що не буду мати нагоди цього здійснити. Якщо вам теж не хочеться спати, зійдіть, прошу вас, у садок.

— Добре. Я зараз зйду...

Цю просту й природню відповідь Олени Вирва прийняв, як вищий дар неба. Він бачив, як Олена відійшла від вікна, але не пішов їй назустріч. Хотів бодай трохи стлумити в собі хвилювання, яке його охопило.

Олена швидко спускалась по сходах тераси в садок. Але, побачивши Вирву, який стояв на тім самім місці, на хвилинку зупинилась. Потім повільним кроком дійшла до рожевого куща і — стала. Вона не то щоб соромилась цієї зустрічі вночі, ні. Олена її бажала... Але як кожна жінка її середовища, вихована на відомих етичних і моральних засадах, оберігала свій жіночий престиж, і нізащо не підійшла б першою до Вирви. Нахилившись трішки, Олена любувалась червоними розкішними квітами, які при місячним сяйві здавались чорними, коли враз почула біля себе голос Вирви.

— Дякую вам, Олено Андріївно, що ви

розділили мою самотність. Ви, безперечно, маєте в цьому гарному садку свій улюблений куточок... Може ми пройдемося, і ви мені його покажете?

— Зараз — ні. Бо те місце, яке мені й справді подобається, задалеко. Воно по той бік ставка. Краще посидьмо ось тут, на першій лавочці.

— Дуже радо, Олено Андріївно... Я був зачарований красою цієї ночі і... все ж у ній чогось бракувало... А от ви прийшли — і вона стала повновартісною...

— Ви помиляєтесь, Даниле Карповичу. Створена Богом краса є вже закінченою, без додаткових на неї впливів людини...

— Погоджуюсь, Олено Андріївно. Але краса, навіть закінчена, поодиноких предметів чи людини, не творить ще гармонії краси... А вона у взаємнім доповненні і буде вінком закінчення...

Вирва присунувся до Олени так близько, що майже торкався її плеча. Запах тіла й парфумів туманив йому голову і викликав фізичного дідька... І враз він відчув до себе огиду. Вся його істота обурилась проти цього демона пристрасти і... так швидко як з'явився він, так же швидко й зник.

Схиливши голову, Олена сиділа нерухомо. Ця близькість Вирви її паралізувала. Хотіла відсунутись від нього і — не могла. Чула лише, як несамовито билось її серце і як

хтось із усієї сили кричав їй на вухо: „Зараз щось станеться... станеться”...

А вирва говорив про красу і чари української ночі, яку оспівують у своїх творах навіть поети чужинці. Говорив про щастя бачити, відчувати і розуміти цю красу і... нарешті, тихо запитав Олену, чи вона не догадується про те, що він має їй сказати. Олена нічого не відповіла. Тільки ще дужче хтось кричає над її вухом: „Зараз щось станеться... щось станеться”... І раптом почула. Чітко. Ясно. Як Вирва назвав її по імені... Це перший раз у своїм житті вона почула своє ім'я, сказане „таким” голосом... Він дивно відбився в її душі, і наповнив кожную клітину її ества...

— Олесю! Квіте мій! Мріє мого життя...

Олена чула, як Вирва огорнув її стан і пригорнув до себе. Схиливши голову на його плече, Олена зажмурила очі... Дійсність перед нею зникла. Як у сні, з напіввідкритими устами, вона дивилась як на неї насувався блакитний серпанок невідомих їй досі пахоців... Він усе більше й більше огортав її. Нараз надлетів густий блідорожевий клубок, підхопив її і поніс угору, підіймаючи все вище й вище... Олена бачила, як зникає з виду садок, тополі й чорна маса лісу і відчула, як сама вона перетворюється в ті пахоці, і розпливається в блакиті неба... Притуливши руку Олени до своїх уст, Вирва боявся поворух-

нутись, щоб не збудити її і, того щастя, яке його опанувало.

XXI

У помешканні Вирви зібрались найближчі його приятелі. Підпоручник Харченко інформував про настрій і зміни, які відбулись за час його відсутности. Робота провадилась далі й була добре законспірована. Жодних натяків чи підозрінь з боку Нікона не помічалось, тільки підпоручник Шішков запитував пару разів, чи скоро повернеться Вирва з відпустки. Але це вже нікого не дивувало, і всі були з ним обережні. Вирва поділився новинами, які привіз із Києва. З-поміж присутніх старшин не було ні одного, хто б належав до будь-якої політичної партії. В армії це було заборонено і суворо каралось. Але, щоб не бути відірваним від політичних подій і мати про них точні інформації, Вирва про це подбав. Всі політичні інформації, зміни і відомості загально-національного характеру, мав надсилати йому найближчий співпрацівник Міхновського, Федір Коцюба. Намітили короткий плян праці і кожний дістав своє завдання. Коли з цією офіційною частиною було покінчено, Вирва попросив усіх до другої кімнати. По середині цієї кімнати стояв великий

стіл, накритий білою скатеркою, а на ній уквітчений портрет Олени. Навколо портрета, як почесна варта, стояли пляшки з добірними напоями. З обох боків стояли полумиски з різноманітними перекусками і тарілки за кількістю присутніх. Світло електричного павука заливало кімнату і робило її затишною. Олена дивилась на ці приготування й ніби ніяковіла, що опинилась сама серед чоловічого товариства.

— Мої дорогі друзі і побратими! — звернувся Вирва до своїх приятелів. — Перш за все, дозвольте мені представити вам мою наречену, Олесю. Покищо, хоч на фотографії... А тому, що всі дороги ведуть до рідного нам Києва, я маю надію й вірю, що незабаром і ми помандруємо до нього, де ця гарна людина буде радо вітати всіх вас у власній господі...

— Viv Hélène! Viv Daniel! (Нехай живе Олена! Нехай живе Данило!) — крикнуло товариство, і підхопивши Вирву на руки, підкинули три рази вгору. Потім почали поздоровляти і висловлювати свої побажання. Всі обступили портрет Олени. Посипались дотепи й компліменти...

— Слухайте, Даниле! — заговорив мічман Перепілка. — І де ви знайшли такий скарб? Хіба можна було ховати таку ласку Божу? А ви хоч би коли словом промовились...

— Не можна було, Андрію. Коли ваш чо-

вен опускається під воду, хіба ви абсолютно певні, що він вийде на верх?.. От так було й зі мною...

— Аргумент, Андрію, з яким погодиться навіть ваш комендант човна, наш дорогий друг і лейтенант Павло, — промовив підпоручник Харченко.

Всі зареготали.

— Панове! Тепер, коли замість гарбуза, мене кохана пов'язала хустиною, можемо запити цю подію, і заразом поховати парубочтво Данила Вирви...

— Як? Невже ви цілковито відцураєтесь цих славних традицій?

— Цілком, — ні. Але в той час, як ви після забави поїдете „кудись похмелятись”, я товаришувати вам більше не зможу...

— Романе! — звернувся мічман Перепілка до підпоручника Харченка, — ви, здається, з духовного роду. Вдягайте ризи, а я буду дячком і, почнемо правити панахиду по Данилові, почавши з цієї довгої пляшки й маринованих грибочків...

Всі реготали, бо знали слабість мічмана Перепілки...

— Шкода парубка, — промовив лейтенант Павло Шуляк. — Як би знаття, що Данило привезе нам таку новину, ми вжили б заходів і нізащо не пустили б його у відпустку.

— Ні, панове! — заперечив мічман Перепілка. — Рано чи пізно, а це „нещастя” мусі-

ло впасти на його голову, і ми не знали б, яке воно, чорняве чи біляве... Та й не коштували б цього добра, що нас чекає на столі. Так нехай уже „топиться” на наших очах...

— А яка ж вам користь із цього „добра”, Андрію, — підхопив капітан Сергій Потуга. — Ви ж притримуетесь поглядів Наполеона і кажете, що добрий коньяк треба нюхати, а не пити...

— Браво, Сергію! — з реготом підхопили всі. — От це так притиснув Андрія!..

— Нічого не притиснув! — спокійно відізався Перепілка. — Щоб не образити Данила, я сьогодні цих поглядів притримуватись не буду...

— Але чи Данило прийме вашу „жертву”? — атакував Харченко.

— Приймаю, дуже радо! Тільки знімаю із себе всяку відповідальність...

— *Mes chers amis! Ne perdez pas le temps, s'il vous plait! S'est nuit bientôt!*... (Мої дорогі друзі! Не тратьте часу, прошу вас! Незабаром північ).

Задзвеніли чарки. Зачервонілись обличчя. Дух предків — лицарів відбивали юнацькі очі молодих українських патріотів. Полились палкі промови, про Січ Запорозьку, про славу козацьку...

Два джури приносили нові полумиски з поживою, ставили на стіл повні пляшки й

міняли тарілки. Біля воріт, сховані в тіні дерев, вартувало два вірні вояки, а на двох причілках хати стояла друга варта і пильно чатувала, щоб москалі не виявили намірів майбутніх старшин Української Армії...

XXII

Вирва приступив до виконання своїх обов'язків і життя пішло по-давньому. Тиждень після приїзду його до батареї була призначена комісія із трьох старшин, щоб перевірити знання тих неграмотних вояків, які відвідували курси. Всі неграмотні знали абетку, деякі вільно читали, деякі слабше, але цілком неграмотних вояків у батареї не було. Наказом по Дивізіону Вирві була висловлена „благодарность” за корисну працю в позаслужбових годинах. Цим же наказом курси були припинені, з яких Вирва мав більшу користь, аніж начальство...

Зараз після цього він був призначений старшим старшиною батареї. Праці прибуло, бо як заступник командира батареї, він мусів мати „око” на всі галузі її життя. Праці прибавилось, але Вирва був задоволений, нові обов'язки давали йому більше нагоди перебувати серед вояків. Командир батареї, капітан Кондра-

тенко, виявився „малоросом“. Він народився в Україні, де батьки його мали великі маєтки, а вчився в Пажеськім Корпусі (військовий ліцей), куди не мали доступу діти звичайної шляхти, а тільки аристократії. Потім скінчив Михайлівську Артилерійську Школу старшин та Академію Генерального Штабу. У той час, як командир батерії, він відбував обов'язковий бойовий стаж, після якого мав дістати призначення штабового старшини при дивізії чи корпусі.

Кондратенко дуже полюбив Вирву за його чесну й відверту вдачу, за його точність і дисципліну. Мав він українську вдачу, був дуже гостинний і товариський, але Україну любив так, як любили її всі москалі... Знаючи це, Вирва ніколи не говорив з Кондратенком на тему, яка бодай наблизила б їх до болючої української проблеми. Він трактував і ставився до нього так, як ставився до першого ліпшого москаля, лише прикривав це своєю тактовністю і субординацією. Кондратенко знав, що Вирва українець і, дивна річ, почував себе ніяково перед ним та старався іншим способом нахилити його до себе, приділяючи йому більше уваги й протекції. Але в цьому Вирва вбачав відомий „маневр“, і це робило на нього відворотний вплив. Для нього „малорос“ був злочинець і зрадник, а москаль — тільки ворог...

З перебранням обов'язків старшого стар-

шини, багато часу в нього відбирала праця в канцелярії над різними списками та перевіркою грошових і господарчих вимог. Потім перевіряв магазини, бойові запаси амуніції, матеріальну частину батерії. Спеціальна команда вояків перекладала і чистила все, що було занедбане або поіржавлене. Харчі вояків покращали. Майже кожного дня перед обідом Вирва приходив на кухню і пробував страву. Боронь Боже, коли зупа була рідка, каша зле помашена або погане м'ясо. Попадало тоді кухареві і десятникові харчового магазину. Але найбільшою слабкістю Вирви були коні. Перші одвідини стайні зіпсували йому цілковито настрої. Оглянувши стайню, він побачив, що під ногами в коней брудно, мокра підстелка не прибирається, і якщо який кінь ліг, то встав брудний і чекав аж до другого дня, поки його почистять. Зараз дав наказ бунчужному скликати всіх вояків — вершників. Говорив до них з годину. Не кричав і не сердився, тільки після того коні блищали так, як і все майно батерії.

Тужив за Оленою й не мав часу навіть помріяти про неї... Коли ж кінчав працю й приходив на обід, то в першу чергу йшов до її портрета і дивився... Хто знає, як довго стояв би так. Але Іван „стягав” його з неба на землю.

— І чого ви дивитесь? — гримав джура.
— От ще напасть, прости Господи! Борд зо-

всім холодний, а м'ясо підгоріло. Я вже чотири рази підогрівав. Та їжте вже, ваше благородіє!

— Чого ти сваришся, Іване?

— А як же! За інших турбуєтесь, годуєте... Он як їх порозпирало! А мені нові дірки на своїм поясі кажете робити...

— Та вже їм! Чого ти причепився? І Вирва, штовхнувши джуру під бік, сідав обідати та все зиркав на портрета. Тільки вечорами, коли приятелі не витягнуть його до міста в „Савой“, Вирва писав довгі листи Олені, а потім засинав щасливо й безжурно.

XXIII

Минали тижні, місяці. Проходили ті перші, гострі та болючі переживання розлуки... Перший місяць для Олени був дуже тяжкий. Вона цілими днями блукала по великому парку, і знову занедбала музику й пензлі. Свій улюблений куточок біля ставка перестала одвідувати, а найкращою й найприємнішою для неї стала тепер та лавочка під рожевим кущем, де говорив їй Вирва про своє кохання. Потім його листи Олену заспокоїли. Вона знову ожила й щебетала, як колись у дитинстві. Перед від'їздом до Києва, Олена навідала всі ті місця, де

вони бували разом з Данилом під час його короткої відпустки і... коли сиділа на „тій лавочці” останній раз, відчула, як її огорнув глибокий сум, і вона довго плакала...

Давно вже Олена з матір'ю вернулись до Києва, не занедбуючи свого морального обов'язку до першого чоловіка, Олена відвідувала могильний склеп раз на тиждень, і в той день була дуже сумна. Пригадувала ті часи, коли вона залишалась до пізньої ночі на цвинтарі, і при цій згадці здригалась. Тепер вона нізащо в світі не зробила б цього. „Колись це мусіло кінчитись”, — відповідала на свою думку Олена... І знову перед нею стояв Вирва. Як глибоко вона кохала його і як була йому вдячна.

На самий Свят-вечір Олена одержала від Вирви листа, а на перший день Різдва телеграму. Як і в минулім році, Іван Тимофійович зустрів Різдо в Софії Федорівни. Коли Оксана принесла телеграму, всі догадались, що вона від Вирви. Софія Федорівна взяла й почала розпечатувати. Олена хвилювалась і не зводила очей з матері.

— Ох, як довго, мамо! — вирвалось у неї.

— Та не хвилюйся, Лесю! Яка бо ти не-терпляча.

„Вітаю з Різдом Христовим. Найкращі побажання. Цілую всіх. Лесю найміцніше. — Данило” — прочитала Софія Федорівна.

Олена підбігла до матері, взяла телеграму, ще раз прочитала і сховала в пазуху.

— Мамусю! Хрещений! Господи, яка я щаслива, — і кинулась обох цілувати.

— Ну, добре вже, добре, Лесю! — сміялась Софія Федорівна.

— Та ну бо, Лесю, задушиш! — відмахувався Іван Тимофійович.

І справді, вся істота Олени випромінювала щастя. І як не подібне було це Різдво до торішнього... Олена цілком видужала від тієї жакливної хвороби, яка руйнувала її молоде життя й від якої в'янула її краса.

XXIV

У протилежність Олені, Вирва провів Різдво дуже сумно. Єдиною потіхою для нього було те, що здоров'я його міцніло і що він вертався до життя.

Ще заздалегідь було вирішено зробити Свят-вечір спільно, щоб провести його згідно з українським звичаєм і в товаристві близьких осіб. Ця спільна „кутя" мала відбутись у мічмана Перепілки. Програма цього вечора була складена і схвалена. Але несподівані події не дозволили перевести її в життя.

Тринадцятого грудня вранці з радіопосту

прийшло донесення, що німецька ескадра, яка складалась з одного важкого і трьох легких крейсерів та двох транспортних човнів, тримає курс на південно-західну частину острова і перебуває на віддалі вісімдесяти кілометрів. Усе заворушилось. Московська ескадра й підводні човни вийшли німцям назустріч. Батерії Дивізіону, один полк піхоти і морські стрільці зайняли позиції. Через дві години бойового напруження прийшло друге донесення, що ворожа ескадра змінила курс і пішла на захід! Згідно з наказом Командувача Морських і суходільних Сил острова, залога мала залишатись на своїх позиціях у бойовому поготівлі. Німці не появлялись цілий день, і розвідка нічого не доносила. Стан морального й нервового напруження минув. Усі заспокоїлись і почали глузувати та висміювати нашу „сліпу” розвідку...

Минула спокійно ніч і другий день. Аж п'ятнадцятого грудня о четвертій годині ранку прийшов наказ зайняти позиції на північному березі острова. Минуло півтори години часу. Батерії Дивізіону стояли на окресленім місці зі схованими гарматами у заздалегідь прилаштованих „гвіздах”. Надходили піші частини і займали готові вже шанці. Крім південної сторони острова, яка була природно забезпечена шхерами і невідступна для великих крейсерів, три сторони його були незле фортифіковані.

Ще не встигли стрільці зайняти шанці, як на морі почулась канонада. Була шоста година ранку. Зі штабу Дивізіону передали телефонічно на батарею, що наші морські сили вступили в бій з німецькою ескадрою. Наказ Командувача залоги острова — ні в яким разі не допустити ворога висадитись на берег і триматись до останнього вояка й набоя.

Канонада наближалась. Московська ескадра була слабша і, не маючи змоги зупинити німців, відходила. У віддалі яких двадцяти кілометрів від острова і, щоб не бути притисненою до берега, вона розділилась. Одна частина пішла на схід, а друга на захід, і почала загрожувати німцям з флангів. Німці помітили це і відразу змінили тактику. Маючи спереду відкритий доступ до острова, вони пустили вперед один легкий крейсер, за яким ішли транспорти з десантом. З одного боку прикривали ці судна два легких, а з другого один тяжкий крейсери. Вирва стояв на горбочку й бачив через бінокль, як дим з полум'ям вилітав із гирлів гармат на бортах крейсерів, і як потім стовпами догори підіймалась вода від вибуху стрілен.

Нараз у повітрі загуло й зашипіло. У двох кілометрах від берега чотири стовпи води піднеслися вгору, і луна від вибухів, перескакуючи горбки й балки, покотилась і зникла в глибині острова.

Вирва опустил біноклі і подав команду:

— Вся обслуга — в сховища!

На батерії залишився Вирва і два молодші старшини.

З печери в скалі, яка була витвором самої природи і в якій містився телефон та сховище для старшин, вибіг телефоніст і зголосив, що командир батерії просить його до телефону.

Вирва зійшов з горбика. Не минуло й хвилини як у повітрі знову загуло й засвистіло. Угору полетіло каміння і грубі кусні ялиць. Цим разом вибухи були на суходолі перед піхотними окопами.

— „Щупає!” — усміхнувшись промовив Вирва, і звернувшись до старшин промовив: — Панове! Прошу до сховища! — і всі три увійшли до печери.

Телефоніст передав Вирві слухавку. Командир батерії говорив з обсерваційного пункту і питав Вирву, чи на батерії все гаразд.

Довідавшись, що він дав наказ воякам до сховища, капітан Кондратенко був задоволений, бо батерія на таку далеку віддаль стріляти не могла, а тому недоцільно було наражувати людей на небезпеку.

— Даниле Карповичу! Я покладаюсь на вас і ваш досвід, — говорив командир батерії. — Оцінкйте становище самі... Щоб на батерії було якнайменше жертв... Нехай Бог вам помага... — майнула блискавиця. І через півсекунди страшної сили вибух і тріск наповнили

печеру...

Рогожу з тонких прутів, якою був завішений вхід до неї, зірвало, кинуло на прапорщика Рогожіна і звалило його на долівку. Велика нафтова лампа погасла. Сильна хвиля повітря обдала Вирву. Зірвала його кашкета з голови і жбурнула об стіну. Чулось фуркання і скавуління камінців, що звучали різними тонами... Телефонічний зв'язок з командиром і штабом Дивізіону був перерваний. Вирва вибіг надвір. Гармати батареї стояли непошкоджені. Вибухи були ззаду і в отворі зі входом до печери. Глянувши на море, Вирва без бінокля побачив німецьку ескадру. На овиді вона відбивалась, як маленькі чорні цяточки.

— Ще далеко! — кинув Вирва, і збіг назад до сховища. — Вороб'йов! — покликав він старшого телефоніста — десятника.

— Слухаю, ваше благородіє!

— Негаймо налагодити зв'язок! Нехай телефоніст використовує всі виступи й щілини в скелях під час обстрілу. Не тратити ні одної хвилини!

— Дозвольте піти мені самому, ваше благородіє!

— Можеш іти, і будь обережний!

Десятник жваво перекинув контрольного апарата через плече, вдарив закаблуками, вибіг із сховища і, зник у чагарнику між скелями.

— Степане Івановичу! — звернувся Вир-

ва до прапорщика Рогожіна. — Ви не ранені? Як себе почуваете?

— Ні. Здається, все в порядку...

— А ти, Романе? Де ти?

— Та... я тут... Нічого не сталось... — відповів підпоручник Харченко. Він світив одного сірника за другим і все водив рукою по долівці.

— Що ти шукаєш, Романе?

— Та... бісової пари, люлька десь зникла.

— Подумаєш, який клопіт.

— І де вона ділась, до біса.

— Климе, засвіти лампу!

Телефоніст виконав наказ і в печері зробилось видно. Харченко далі шукав люльки. Вирва підійшов до виступу, на яким перед тим сидів Харченко, і на нім побачив його люльку.

— Годі тобі там мацати, ось твоя люлька!

— Диви... А я її шукаю на долівці.

— Романе! Іди в сховище вояків! І пришли мені двох вояків для зв'язку з тобою...

— Слухаю!

— А ви, Семене Івановичу, залишитесь при мені.

— Слухаю!

Зробивши ці розпорядження, Вирва сів на розкладного стільчика, вийняв денника й почав записувати. В повітрі знову почулось гудіння. Спочатку далеке, глухе. Але в міру наближення, воно перетворювалось у сичан-

ня, шипіння, і через дві-три секунди наступав вибух, по яким чулось биття і сичання гранатних відламків і камінців. Ще не розійшовся гуркіт від першого вибуху, як у повітрі почулось сичання, а за ним знову страшні вибухи. Потім третій... четвертий... п'ятий... Безперервне сичання, гудіння, тріск і квиління наповнили повітря... Німці почали систематично бомбардувати узгір'я берега, покриваючи його вогневим килимом із далекосяглих 105 мм гармат. До сховища вбігло два вояки.

— Для зв'язку, ваше благородіє! Зголосив один.

Вирва кивнув головою.

Телефоніст тримав слухавку біля вуха і час від часу питає: „Алло!”

— Це ти, Вороб'їов? Послухавши хвилину, він дув у рупор, стукав слухавкою об долоню лівої руки і повторював те саме, але ніхто йому не відповідав...

Вирва скінчив писати, сховав денника в шкіряну торбу, яка була причеплена до пояса, і запитав:

— Ну, що, Климе?

— Ніхто не відзивається, ваше благородіє!

Вирва глянув на годинника і нахмурич брови. Надворі гриміло й гуло. Він вибіг з печери і глянув на море. Німці були в якихось десятиох кілометрах від берега. На батерії ні одної „воронки” (вирви) від вибухів. Сильно

„довбали” німці сектор піхотних позицій і район п'ятої батареї.

— Ваше благородіє! Є зв'язок з командиром батареї!

Вирва вбіг до печери і взяв слухавку.

— Так. Це я! Все гаразд! Жодних пошкоджень... Слухаю! Слухаю!

— Павлюк! Біжи й передай підпоручникові Харченкові, щоб уся обслуга вийшла негайно до гармат!

— Слухаю, ваше благородіє!

До сховища вбіг засапаний, замузаний, і з подряпаним обличчям десятник Вороб'їв.

— Ранений?

— Ні, ваше благородіє!

— Далеко був порваний дріт?

— З тилу п'ятої батареї. Аж у трьох місцях...

— Добре. Сідай і відпочивай. Дякую!

— Радий старатись, ваше благородіє!

— Климе! Тягни апарата наверх, — наказав Вирва і разом з прапорщиком Рогожінном вибігли зі сховища на батарею.

— Алло! Грицю! Я роз'єдную! Перенешу апарата на батарею. Чекай!

— На місце! — подав команду Вирва. — Кутомір 15,00. Розділити вогонь від правої гармати 00,5. Далекомір 145, рівник 30, гранатою! Чергою від правої гармати, вогонь!

Після трьох черг загупала зліва п'ята батарея Дивізіону. Вирва був задоволений, що

першою відкрила вогонь його батарея.

— Далекомір 135, — передавав телефоніст команду з обсерваційного пункту. — Дві черги. Вогонь!

Вирва, передавши команду, вискочив на горбик. Спереду йшли під бортовою охороною своїх крейсерів два десантні човни, маючи на носі по дві 75 тт гармати. У повітрі гуло від гарматної стрілянини своєї артилерії й від ворожої канонади так сильно, що треба було кричати на повні груди, щоб батарея почула команду.

— Далекомір 140, — передавав капітан Кондратенко. — Бомбою! Безперервний вогонь!

Вирва передав команду і знову побіг на горбик. Цим разом він був певний, що командир зловив „вилку” (Термін гарматчиків, який означав точну пристрілку). Приклавши бінокля, Вирва побачив, як забурлила вода навколо німецьких десантних човнів. На одному з них підійнявся високий білий стовп, а за кілька хвилин повалив чорний з полум'ям дим і він почав горіти. Другий швидко змінив рейд і втікав з поля, на яким був зконцентрований гарматний вогонь батареї, яка стріляла по старій установці. Стрільна рвались довкола, розмітаючи рятункові човни і німецьку піхоту, яка шукала рятунку, утікаючи з палаючого судна.

„От, це ж і є війна... Не вб'ють, — уто-

пишся... І не відомо, де більше шансів, щоб..." Гудіння моторів перервало думки Вирви. Він підняв голову. На висоті не більше трьохсот метрів, прямо на батарею летіло три німецькі літаки. Вирва вмить зіскочив з горбика й закричав:

— Обслуга! За щити гармат!..

Пізно. Згори заторохкотіли кулемети. Загримів вибух... Один, другий... Вирва почув, як його щось уколело в лівий бік. Лице пашіло й ніби його кусали комахи... Почувся сморід вибухового матеріялу. З носа Вирві текла кров, боліло ліве око... Він вийняв хустинку і приклав до обличчя, вона відразу стала мокрою... Брунатний дим, що було окутав батарею, почав поволі розходитись. Біля першої гармати лежало два вояки. Між першою і другою гарматами велика вирва від бомби, а біля неї недалеко і з боку другої гармати — три вояки, а трішки далі від них відірвана нога... Що діялось далі, біля інших гармат, Вирва не міг розрізнити.

— І де ті, паршиві, зенітки? Чорти б їх узяли! — вилаявся він.

Телефоніст виліз із рівчака і кричав, що телефон „функціонує”.

— Обслуга, на місця! — крикнув Вирва. — Стара установка! Бомбою! Вогонь! Довше не міг стояти. Зробивши кілька кроків, він сів на виступ великого каменя. До нього підбіг блідий і схвильований підпоручник

Харченко.

— Даниле! Друже мій дорогий...

— Це нічого, Романе... Скільки бракує людей на батерії?

— Вісім!

— Виклич з резерви, щоб негайно прислали зміну... Переймай команду... Подзвони командиреві батерії, що я... нажаль, мушу вибути зі строю... Це мій наказ!

— Слухаю, пане поручнику!

Прибіг фельдшер Бальбуза, українець, і два санітари з ношами. Він став біля Вирви на одно коліно і почав швидко відкривати торбу з медикаментами... Дивився на нього очима повними сліз. Руки його дрижали...

— Залиш, Бальбузо! Іди й забери від гармат убитих, а рязених перенеси у сховище. Тоді прийдеш по мене...

Бальбуза не рухався.

— Іди, іди! Я наказую! Не треба, щоб люди бачили... Дай мені лише, кусник марлі.

Батерія стріляла так, ніби нічого не сталося.

В повітрі загули мотори. Німці знову вертались. Загупала, нарешті, зенітна батерія. Харченко прибіг до Вирви і став просити його, щоб він зійшов до сховища.

— Романе! Не трать голови, — тримаючи марлю на оці, заговорив Вирва. — Іди швидко і пришли до мене коменданта пішої охоронної чоти, що прикриває батерію. Спіши, Романе!

Через пару хвилин, молодий прапорщик стояв перед Вирвою і слухав його розпорядження.

— Коли не маєте доброго кулеметника, зробіть це самі. Біжіть! І нехай вам Бог помагає...

Прапорщик побіг. Вирва сповз помалу і ліг під камінь. У боці ще дужче закололо. Літаки гули. Простір зменшувався. Ось вони вже близько. За скляною рамою карлінга видно пілота і штурмана. Раптом з флангу батареї зацюкотів кулемет. На переднім літаку показався білий димок, а за хвилину вирвалось червоне полум'я.

Загриміли вибухи... Четверта гармата підскочила і, лягла на бік... Минула хвилина часу, і спереду батареї почувся страшний вибух. Великий стовп полум'я пішов догори. Горів підбитий німецький літак. Канонада на морі стихала.

З Ревеля на допомогу йшла московська ескадра. Німці, утративши одне десантне судно і пораненого легкого крейсера, відходили. Вирву занесли на санітарний пункт. Без перев'язки поклали в авто і, на повній швидкості, повезли до шпиталю.

XXV

На обох фронтах москалі зазнали великих утрат. Варшава, Лодзь і Вільно давно були зайняті німцями. На південно-західньому фронті, австро-німецькі війська стояли на Золотій Липі, в Галичині. Московська армія переживала ще більшу кризу в недостатку амуніції та іншого бойового матер'ялу.

Распутіна вбив родич царя Миколи II-го, князь Юсупов, а його ставленників — однокумців, військового міністра, генерала Сухомилова і полковника Мясоєдова, військово-польовий суд засудив за зраду на кару смерті. В народі росло невдоволення політикою царського уряду, яке викликали й побільшували неуспіхи на фронтах.

Відчувався брак предметів щоденного вжитку. Транспорт зашпортався. Залізничний рух відбувався зо спізненням, особливо рух товаровий. Уряди мінялись один за одним і, користаючи з цього безладдя, спекулянти та всякі шахраї потирали руки і клали в кишені мільйони. Шовіністична московська преса і „Союз рускаво народа” кричали про „спасєніє Расії”.

Натомість соціалістична преса і преса поневолених Москвою народів провадили протилежну пропаганду. І в міру того, як праця

московських патріотів виявлялася в галасі і зміні урядів, соціалістичні партії були активні та об'єднували біля себе маси. Цій праці соціалістів дуже допомагали німці, які в хаосі революції бачили свою перемогу над волохатим московським Молохом.

Для цієї роботи вони влучно і доцільно використали жидів, які завжди були проти „Національної Росії” і... які хотіли зруйнувати ненависну їм „черту оседлості”. (Закон, який не дозволяв жидам виїздити поза межі їхнього місця побуту).

Два тижні прожив Вирва в Петербурзі у свого приятеля, графа Лаурвігена. Він був старшим старшиною п'ятої батареї Дивізіону і забрав до себе Вирву по виході його з шпиталю. Данець з походження, батько його прийняв московське підданство і був послом у Данії. Син Георгій, у якого гостював Вирва, не виявляє себе „ревним” російським патріотом, і з ним Вирва відверто говорив про визволення України з-під Московії. Знав граф також про його конспіративну працю, і де в чому навіть йому допомагав. З першого знайомства між графом і Вирвою нав'язались сердечні відносини. Але широ полюбив граф Вирву після того, як він вибавив його з поганої ситуації, в яку попав граф на одній веселій забаві і яка загрожувала йому великими неприємностями.

За цих два тижні, проведених у Петербурзі, Вирва довідався про цікаві й дуже важ-

ливі справи, як з військового, так і політичного життя. Від старшин гвардії, які мали доступ до царського двора й бували в сальонах графа, Вирва довідався про ті інтриги й боло-то, які панували в царській родині та її оточенні, від яких ішов сморід по цілій Московії.

Це все радувало Вирву та переконувало, що рятунку для „трьохсотлітнього скіпетру” Романових, щоб зберегти корону й імперію, не було. Біля „самодержавного” крутились і бігали люди, патріотичний крик яких був шопотом перед приглушеним але грізним клеко-тінням, яке виходило з гущі народу... Про військові події, крім уже йому відомих, Вирва довідався, що вони мають бути ще гіршими.

Прогулюючись вулицями Петербургу, Вирва придивлявся до його життя й людей та спостерігав як у цьому Каїновому місті, збудованому на костях Запорозжців, накопичується вибух страшної сили. Цей вибух мав порвати ланцюги й дати вільне життя народам, які були сковані та об'єднані в рабів Москвинами. Слово „революція” чулось на кожному кроці. Про неї вже не шепотіли, а говорили голосно, як про неминуче явище...

Вирва написав довгого листа Софії Федорівні, у якому повідомляв її про майбутні події. Радив викликати до Києва Івана Тимофійовича не гаючись, щоб разом обговорити загально-господарські справи і — справи особистої безпеки... та, не відкладаючи, перевес-

ти в життя. Окремо писав до Олени. Просив її берегти себе, не сумувати... Бо незабаром, і на цей раз уже напевно, закінчиться війна, і що він приїде до Києва і... більше ніколи її не залишить.

„Коли так будуть розвиватись події, революція може вибухнути за пару місяців або й тижнів”, — думав Вирва і хмурив брови, намагаючись хоч частинно уявити собі події та розвиток їх на Україні...

Рани на тілі загоїлись. Вирва знову почував себе сильним та здоровим, але інколи на його лиці пробігала тінь смутку, яку викликав стан його лівого ока. Залишилось воно цілком нормальним і здоровим, лише його здатність бачити була утрачена більше, як на половину. „Добре що так, — заспокоював себе Вирва, — бо могло скінчитись значно гірше... А особливо для Лесі. Що було б з нею?” — І він забував про всі свої переживання й болі...

Вирва був дуже вдячний графові за його клопоти, ще як він лежав у шпиталі, за його гостинність і оточення, в яке він попав завдяки йому, і яке додатньо впливало на поліпшення його здоров'я а особливо його душевного стану ..

В родині графа Вирва почував себе так вільно і просто, немов би він був у родинному домі. Окрім сердечних відносин із графом і його дружиною, до такої інтимности багато спричинялась їхня гарнесенька п'ятирічна до-

нечка Ліда. Цій рухливій і не по роках розвинутій дівчинці, яка вже добре говорила французькою мовою, звичайно, було заборонено приходити до батьків без їхнього дозволу або входити до сальону, коли там перебували гості та взагалі появлялись у товаристві старших. Але Вирві було дозволено робити „візити цій панночці”, яка мала власні апартаменти з трьох кімнат. Тільки це відбувалось рідко, бо дівчинка завжди десь „губила” свою гувернантку і часто робила візити Вирві, „ігноруючи” престижем „панни” і етикою товариства, до якого вже належала... Після кількох таких візит, вони були вже добрими приятелями.

Одного разу після вечері всі перейшли до сальону. Гостей не було, і гувернантці дозволили залишитись із дівчинкою в товаристві батьків. Розмова дорослих, розуміється, була не цікава для неї й вона нудилась. Щоб звернути на себе увагу, чи з інших дитячих спонук, дівчинка підійшла до Вирви й запитала:

— Monsieur! (Пане!)

— Mademoiselle! (Панно!)

— Dites mois, s'il vous plait, vous etes de la famille Royal? (Скажіть мені, прошу вас, ви з царської родини?)

— Non, mademoiselle! (Ні, панно).

— Et pourquoi vous avez sur les epaulettes la couronne Royal? (А чому ви маєте на наплечниках царську корону?)

— Par ce que, je suis fidèle, a Sa Majesté, l'Empereur. (Тому, що я є вірний Його Величності, Імператорові).

— Et papa, aussi? (І тато, також?)

— Bien sur, Lili! (Розуміється, Лідочко!)

— Tres bien... (Дуже добре...)

За цю „сміливість” дівчинці наказали залишити сальон, але Вирва заступився за свою маленьку приятельку, і кара була відтягнута.

Кожного дня, за винятком, коли Вирва з графом і його дружиною вертались пізно з прийомів, дівчинка прибігала до нього, щоб побажати йому „доброї ночі”. Вирва цілував її і підносив догори, а вона, тримаючи його міцно за ший і сміючись, говорила:

— Pas encor! Pas encor! (Ще ні! Ще ні!) — Тобто, щоб він тримав її довше на руках і не відправляв спати. А коли відходила, то ставала поважною, робила глибокий „реверанс” і говорила:

— Bon nuit, monsieur! (Доброї ночі, пане!)

Вирва стукав острогами і, нахилиючись, як перед справжньою дамою, відповідав:

— Bon nuit, mademoiselle! (Доброї ночі, панно!)

Ця сценка завжди зворушувала Вирву. Сьогодні він сидів замріяний. Думав про Олену, про їхнє майбутнє родинне життя... Як Олена, його мрія, подарує йому сина... Обов'язково сина... Добре було б мати й донечку, але краще сина... Він навчить його люби.

ти Україну і за неї змагались...

Разом з графом Вирва бував на прийомах у його приятелів, на яких робив свої спостереження та бував свідком цікавих сценок того «Beau-mond-у».

Раз на прийомі у графа йому представили молодого корнета (підпоручника) кінного гвардійського полку. Батько його, генерал царського почоту, був увагою вечора. Корнет, заклавши в око монокля, почав безцеремонно розглядати Вирву. У тім товаристві це була звичайна річ, але Вирві не подобався такий „вияв уваги” до його особи, і він, прийнявши відповідну позу і в коректній, напівофіційній формі, промовив:

— Mon cher cornete! Il me semble, que vous voulez transformer la reception de notre honorable amie, le conte Laourvigene, en loterie de bien-faisance... (Мій дорогий корнете! Мені здається, що ви хочете перетворити прийом у нашого шановного друга, графа Лаурвігена, в добродійну л'ютерію...)

Проти всякої несподіванки Вирви, ця сценка з корнетом закінчилася брудершафтом і Вирва це використав.

Сьогодні він не поїхав з графом у гості, а зробив велику роботу, написавши листи до осіб, які чекали на них і ними цікавились. Заліплюючи останнього листа, до Олени, він почув, як хтось легко постукав у двері. „Певно Лідочка знову втікла від гувернантки”, — по-

думав Вирва і, усміхнувшись, промовив:

— Прошу!

До кімнати ввійшов граф. У руді в нього був якийсь папірець.

— Ти ще не спиш, Даниле?

— Ні. Якраз закінчив листи й хотів зайнятися своєю особою.

— А я тобі перешкодив?

— Алеж, навпаки, Жорже! Я дуже радий, що ти зайшов. Ну, як провів вечір?

— Чудово! Надзвичайно... Яка шкода, що ти не захотів поїхати. Але на другий тиждень мушиш бути обов'язково. Використай нагоду побачити цікаве товариство.

— Не знаю, Жорже, де я буду на другий тиждень.

— А де ж ти будеш? Сиди й відпочивай...

— Мені ніяково перед твоєю дружиною, Жорже. Але ти мене розумієш?

— Цевно. І ти не турбуйся. Я їй пояснив, що ти справді не міг поїхати з нами.

Граф тількищо вернувся від князя Мещерського, у якого відбувались вечірки щотижня по середах. На цих вечорах бувало вибране товариство, серед якого можна було здібати представників військового, дипломатичного та мистецького світу.

Граф подав Вирві білого папірця. Це був телеграфічний бланк.

„Приїду в п'ятницю шоста сорок п'ять. Лаурвіген”, — прочитав Вирва.

— Це післязавтра?

— Так.

— Чи цей приїзд батька зв'язаний з родинними чи дипломатичними справами?

— Думаю, що з цими останніми. Справи родинні і загально-господарські в доброму стані й не вимагають присутності батька.

— Отже?..

— Без сумніву, у зв'язку з політичними подіями, — опускаючись стомлено у м'яке крісло промовив граф. — Ти розумієш, Даниле, коли я слухаю розмови політичних діячів та інших крикунів, то Росія мені представляється так, як човен без керми...

— Не зовсім, Жорже! Є ще армія. І слова її легковажити небезпечно.

— Маєш рацію. Армія не політикує і, мені здається, що зараз це єдиний чинник, який не втратив глузду... Але, мій друже! Армія виконує те, що їй наказує політична влада... І добре, коли ця влада вмів „наказувати”, тобто, керувати державою... А уяви собі, коли на місці влади та сидять нездари, політичні шахраї, запродавці... От на подобу отих Сухомлінових, Мясоедових та інших „монархістів”, типу Пурішкевича... Які накази одержить від них армія? І ти побачиш, Даниле, що вони її розвалять... Щоб не заваджала в здійсненні їх нікчемних амбіцій.

— Ну, Жорже, ти вже кидаєшся в крайності! Не може бути, щоб такі люди стояли

на чолі держави. Я погоджуюсь, що взагалі державно-політичне життя в Московії прогнило і його не оздоровить феодальна деспотія Романових. Треба її вже поховати і дати народам Московської імперії — тюрми, ту політичну свободу, з якої люди вже давно користають в інших державах Європи. Такої зміни вимагає дух часу... Отже, тут, на мою думку, важливо, хто до влади прийдуть, чи не соціалісти, які й розпинаються в першу чергу за добробут народу і право людини...

— Не вірю я в той добробут і право людини, Даниле! Це все лише гарні слова, щоб ними дурити людську масу... І ними соціалісти прочищають собі дорогу до влади... А коли здобудуть її, то замість царського хомута, почеплять „руському мужіку” на шию соціалістичне ярмо. Оце й буде політична свобода... Між іншим, сьогодні приїхав до Мещерських міністер закордонних справ Сазонов, десь біля дванадцятої години ночі. Побув чверть години, не більше, і зник. Ти знаєш, Даниле, вони очманіли! Збентежені й безрадіні... Отже, під ногами горять...

— Був хтось із твоїх близьких приятелів?

— Був. І я, власне, довідався, що голова Державної Думи, Родзянко, вимагає вільного уряду і зміни монархічного режиму на конституційний. Розуміється, монархісти цього й слухати не хочуть. Завтра, цебто сьогодні вже, Протопопов представить цареві димісію свого

уряду. Протопопова має замінити граф Трепов. Але чи надовго?.. — Слухай, Даниле! Усе свідчить про те, що революція вибухне... А нам відомо, що кожна революція перш за все несе руїну. Думаю, що в Росії вона буде більш жорстока, ніж була французька революція. Атеїзм, нігілізм, який прищеплювали Бакуніни, Герцени та Добролюбови, буде руйнівною силою руйнації й терору в руках напівдикого „русского мужика"... Особливо, коли перевагу візьмуть ліві партії. Крім того, революція — це боротьба за владу, яка не зважає на жодні жертви. Міжпартійна боротьба і взаємне винищування, включно до особистих поразок... А в результаті — те саме. Будуть багаті й бідні... І, можливо, бідних стане ще більше, ніж було при монархічному режимі. Бо ідейні й чесні борці, переважно гинуть у боротьбі за свій ідеал. А тих, хто залишиться, до влади не допустять митці і шахраї, тримаючи їх під ганебним бойкотом... Це знову витворить опозицію, на чолі якої стануть знову оті, ідейні недобитки. А щоб знищити опозицію, треба знищити її лідерів... Таким чином, прагнення дійсних ідеалістів, які могли б перевести реформи на користь бідного трудящого люду й дати йому краще життя, так і залишаються „ідеєю"... Бо люди згубили мораль і занадто спідлились... І я, Даниле, якщо мені доведеться взяти участь у революційній боротьбі, то тільки по стороні правих...

Не обов'язково, щоб Росією правив цар. Може бути президент і демократичний режим, тільки, безперечно, не лівих екстремістів...

— А моя тобі, щира порада, Жорже, взагалі не брати жодної участі в майбутніх подіях, які, в ґрунті, є виключно внутрішньою справою життя Московщини... Отже, як? — Ти будеш змагатись по стороні правих?

— Це цілком зрозуміло.

— Але хто може сказати, що праві переможуть і прийдуть до влади? Натомість можна сказати з певністю, що коли ти вийдеш живий з тієї боротьби, то будеш покалічений фізично й морально. А краще ліквідууй по змозі маєток, і виїзди до твоєї Данії... Там ти будеш жити так само, коли не краще. Бо то твоя правдива батьківщина...

Граф мовчав, і про щось думав, а по хвилині відповів:

— Так. Мені теж здається, що так було б найкраще. Тільки... Знаєш, Даниле, — це виглядало б на дезертирство...

— Про це не думай і будь спокійний, що в Монако або десь у Швейцарії ти зустрінеш багато твоїх приятелів — носіїв московських княжих титулів. Не всі вони будуть боронити корону Романових і свої маєтки.

— Це можливо...

— Це певно, Жорже!

— Ну, що ж, тоді поїдемо разом, Даниле!

— Куди?

— До мене, в Данію. Там я маю гарний масток. Скучати не будемо...

— Ха-ха-ха! Ти це серйозно, Жорже?

— Ну, а якже? — зніяковівши трішки, відповів граф. — Хіба ти мене не знаєш?

Вирва підійшов і обняв графа.

— Знаю, Жорже! Якби не знав, то не був би твоїм другом і гостем... Тільки, як ти собі уявляєш тепер мою дезерцію?.. Тут уже не розходиться про зміну режиму... Ми, українці, чекаємо коло трьохсот літ того Божого дару... Власної держави, яку мусимо здобути й відновити... І коли ця заповітна мрія може перетворитись у дійсність, я кину зброю і... здезертирую?

— Ні. Це неможливо! Вибач, друже. Я не подумав...

— Мені дуже приємно, Жорже. Я був певний, що іншої відповіді від тебе не почую...

— Так, Даниле. Наші пляхи і завдання цілком відмінні. Я знаю також, що при всіх політичних режимах росіяни не погодяться, щоб відійшла від них багата Україна. Як, зрештою, не погодяться на відділення й інших країн, окупованих ними. Тому ваша боротьба з росіянами буде тяжка... І пам'ятай, Даниле, коли доля віднесе вашу перемогу на пізніше, і тобі доведеться залишити свою Батьківщину, ти завжди знайдеш у мене теплий притулок і спокійне життя...

— Дякую тобі, мій друже. В цьому я ні-

коли не мав жодного сумніву...

Десь коло четвертої години ранку граф залишив Вирву. На обох помітно відбивалась втома і бажання відпочинку.

XXVI

На третій день після цієї ровмови Вирва виїхав до батареї. Декілька днів по його приїзді, старшини Дивізіону на чолі з командиром улаштували йому велике прийняття. Він був відзначений бойовою нагородою і підвищений до ранги поручника. На острові знову запанував спокій. Намул буденного життя помалу покривав пережиті недавно бойові події. Назовні все виглядало якнайкраще, але в атмосфері чувся неспокій. Приглянувшись пильно, можна було помітити ту інтенсивно-гарячкову працю, яку провадив Вирва і яка відбувалась у колі його однодумців... У глибині острова, в лісі, відбулась нарада, на якій постановлено вибрати керівний орган та встановити назву майбутньої української організації. Ухвалено назвати її „Українська Військова Рада старшин і козаків”. На пропозицію очолити „Раду”, Вирва відмовився, але у зв'язку з практичним завданням, просив призначити його заступником голови, з функціями організаційно-

го референта. Головою „Ради” обрано капітана Гвардійського Фінляндського Полку, Сергія Потугу, Писарем — Довбню. Йому ж доручено справу редакції часопису на циклостилі, якого Вирва привіз з Києва. Ляйтенант, Павло Шуляк, узяв референта зв'язку й пропаганди. Мічман Перепілка обраний культурним референтом, як добрий графік, він мав виготовити печатку. Підпоручник Харченко взяв референта інформації й начальника контррозвідки. Чотири десятники — вояки увійшли як члени „Ради”. Двох було приділено до референтури зв'язку і пропаганди, а двох до інформаційної й розвідчої служби.

Після виборів усі стали в'язд. Капітан Потуга вийшов наперед і сказав маленьку промову. Потім давали обіцянку на вірність Україні й цілували хреста й шаблю... Передвесняне сонячне проміння, ледве продиралось крізь гущавину лісу та освічувало невеличку групу військовиків, яких ця врочиста хвилина об'єднувала до смерті. А мета, за яку вони мали змагатись чесно й вірно, робила їх побратимами. Для обережності, всі роз'їхались у різні напрямки. Вирва їхав сам вузькою лісовою просікою. На прогалинах зеленів свіжий і зелений, як рута, пухнатий мох. Шукуючи поживи, шпаки й дрозди пурхали при наближенні до них Вирви. Кінь фиркав і кидався вбік від несподіванки. Кілька разів зайці перебігали дорогу й нагадували Вирві повір'я в не-

успіх, що викликало на його устах посмішку. На душі в нього було тепло й спокійно. Пригадуючи слова й церемонію тількищо відбутої наради, Вирва в захопленні промовив:

— А хіба це не є успіх?

Біля воріт дому на нього чекав Іван і, не давши йому злізти з коня, доповів, що його світлість, поручник граф Лаурвіген, чекає на нього в кімнаті.

— Давно приїхав граф?

— Півгодини, не більше, ваше благородіє!

— Добре. Відведи коня і швиденько вертайся.

— Слухаю, ваше благородіє!

З будинку долітали звуки етюду Шопена, якого прегарно виконував граф на піяно. Він не чув, як до кімнати ввійшов Вирва. Почувши чиюсь руку на своїм плечі, граф обірвав гру й повернувся.

— Здоров був, Жорже!

— Будь здоров і ти, Даниле!

— І чого ти граєш цю... сумну річ? Та тобі лише двадцятьсім років, а ти вже плачеш, що „літо минуло”...

— Так. Поганий настрій...

— Пусте, мій друже! Ми мусимо творити радості життя, а не здаватись на ласку настрою... Ось наближається доба, в яку сумувати не буде коли...

— Та вона вже близько. Ти знаєш, що робиться в Петербурзі?

— Чекай, Жорже! Про це ми поговоримо докладно. А зараз говори мені про справи твоєї родини і про твої особисті. А дістав візи?

— Дістав для себе і для родини.

— Чудово! Коли виїжджає батько і дружина з донечкою?

— За тиждень. За цей час, батько має ліквідувати найважливіші справи.

— Чому ж ти не залишився, щоб їм допомогти?

— Бо моя відпустка кінчилась. А крім того, в домі така картина, як після битви „руських з кабардинцями”... Повно скриньок. Усе зі стін поздіймали. Запаковують, забивають. Ні сісти, ні стати... Дружина плаче, а донечка збентежена й увесь час питає: „Навіщо це все робиться?” — Знаєш, Даниле! Я не міг дивитись на цю всю „руйнацію” і просто втік...

— А як твої приятелі, чи виїжджають?

— Дехто виїжджає, дехто залишається. Така розбіжність думок і порад, що можна здурити...

— Нічого, Жорже! Ти добре зробив. Збережеться все те, що ти вивезеш, а що залишиться, пропаде.

— Не може бути!

— Пропаде, кажу! Усе розграбують... Ти ж знаєш, що революція все торопить, ламає і... ніхто не буде шукати в ній моралі чи гуманності. Зрештою, ти й сам кажеш, що лю-

ди її згубили і — „спідлячилися”...

— Ну, і чорт з ним! — байдуже відповів граф. — А як же твої справи, Даниле?

— Так добре, Жорже, що я боюсь голосно говорити, щоб їх не сполохати.

Вирва оповів графові все та сказав, що вже зформована „Рада”...

— Оце я розумію! Ну, нехай же вам Бог помагає...

— Дякую сердечно тобі, друже! А ти не сумуй. Доля твоя ще буде тебе пестити. Радій, що маєш куди виїхати і зажити спокійним родинним життям... Ну, а тепер зроби мені приємність і повечеряй зі мною. Ти ж не поїдеш у „Савой”?

— Ні. З таким настроєм не хочу навіть показуватись на люди... І якщо дозволиш, то не тільки повечеряю в тебе, а й залишусь спати.

— Чудово, Жорже! А на настрої не вважай. Це тимчасово так... Я розумію, і ми про це ще поговоримо...

Ураз у передпокої почулось якесь шамотіння, тупіт ніг і притишені голоси.

— Вирва насторожився.

Голоси й тупіт ніг наближались і ставали виразнішими.

Він підійшов до дверей і, розчинивши їх, опинився ніс до носа з джурою.

— Що таке, Іване?

— Тут десятник Гарасименко веде до вас

Філатова, а він пручається, ваше благородіє!

Тим часом десятник Гарасименко, здоровий і вродливий козарлюга, один із дев'яťох вірних співпрацівників Вирви, наблизився до дверей. Він міцно тримав за комір шинелі плюгавого й антипатичного на вид вояка-москаля. Чоботи й шинелі в обох були в болоті, а в москаля руки й обличчя. Ліва щока була подряпана, і з неї сочилась кров.

Вирва вмить зрозумів, що поява в цей час і в такім виді Гарасименка й Філатова мусіла мати важливі причини.

— У чому річ, Гарасименку?

Не випускаючи москалевого коміра з рук, Гарасименко вдарив закаблуками і, кивнувши в його бік головою, голосно звітував:

— Привів вам Філатова, ваше благородіє!

— А навіщо ж ти його привів?

— Маю шану зголосити, що він чогось лавив і підглядав у ваші вікна... А коли я спитав його, що він тут робить, почав утікати. Насилу зловив... В лісі не видно. Он як через нього обталяпався... Нехай скаже, чого він стовбичив попід вікнами, ваше благородіє!

Вирва вже догадувався, чого „стовбичив” цей москаль у нього під вікнами і, зупинивши на ньому свій пронизливий погляд, сказав:

— Веди його сюди, Гарасименку!

— Іди, стерво! — тихо, але сердито промовив десятник і штовхнув москаля за поріг кімнати, в якій сидів граф і з цікавістю почав

оглядати замурзаного і заболоченого вояка.

Вирва підійшов до графа і моргнув йому. Той знизнув плечима, підкресливши цим, що він нічого не розуміє... Вирва усміхнувся. Сів у крісло і лагідним, спокійним голосом звернувся до москаля:

— Підійди ближче, Філатов!

Вояк підійшов до Вирви і став струнко на віддалі двох-трьох кроків. Ноги під ним трусилися і згиналися. Зуби цокотіли так, ніби ним трусила пропасниця.

— Ну, говори Філатов! Чого ти тинявся попід вікнами?

Дрожачим голосом, у якому чувся переляк, і не підіймаючи голови, вояк відповів:

— Не можу знати, ваше благородіє!

Вирва добродушно засміявся.

— Я теж не знаю, і тому саме запитую!

Сміх і теплота в голосі Вирви зробили на вояка злагідливе враження. Постать його похитнулась і сперлась на правій нозі. Він підвів голову, але зараз же її опустил. Порожнім, не виразним поглядом дивився на малюнок килимка, яким була застелена долівка. Вмить пригадалось йому, коли він п'яний зайшов до хати фїна, наробив бешкету, чіплявся до його дочки, подер на ній сукенку... Як його Вирва вибавив із цієї халепи, і тим урятував від кари в дисциплінарному батальйоні... Відчув до Вирви вдячність і, сумління його захиталось... Раптом здригнувся,

почувши його голос і, витягнувся знову, як патик.

— Говори, Філатов! Чесно й щиро! Пам'ятай, коли скажеш правду, я тобі пробачу й поїдеш у відпустку, про яку ти мене просив. А коли збрешеш, будеш покараний. Ти вже маєш багато гріхів за собою, і твоя опінія в батерії найгірша. Цим разом не викрутишся... Підійми голову! Вояк повинен дивитись у вічі своєму начальникові!..

Вояк підвів голову. Очі його закліпали і він почув, як під ним ноги знову почали згинатись... Після кількох хвилин мовчанки, під час якої помітно було, як відбивалась у нім внутрішня боротьба й вагання, він тихим голосом відповів:

— Простіть, ваше благородіє! Я більше не буду...

— Що маю простити?

— Мій учинок... На якого мене намовили їх благородіє, підпоручник Шішков...

При цім імені Варва відчув, як кров ударила йому до голови, а груди обдало холодом...

— А до чого ж тебе намовляв підпоручник Шішков?

— Вони казали слідити за вами й докласти їм, хто у вас буває, що ви говорите і... щоб обов'язково дістати їм листи, які ви одержуєте, ваше благородіє.

— Давно він тобі це говорив?

— Приблизно місяць перед тим, як ви

були поранені. Дали п'ять рублів. Але казали, що дадуть п'ятдесят, коли я дістану ваші листи.

— І кого ти бачив у мене або які такі розмови чув, щоб вони могли цікавити підпоручка Шішкова?

— Нікого не бачив, крім панів старшин. І докладав про це та відмовлявся далі підглядати (тут він збрехав, бо його вабили п'ятдесят рублів). — Але їх благородіє казали, що це дуже важне, і що я не смію відмовлятись...

— Добре, Філатов! Я бачу, що ти сказав правду...

— Як під присягою, ваше благородіє! — сказавши це, вояк відчув цілковитий спокій і просто дивився Вирві своїми очима у яких відбивалася дійсна щирість.

— Так от що, Філатов. Усе залишається так, як було. Зголошуй підпоручникові Шішкову свої спостереження, як і раніш. Скоро я тебе покличу. Ти виконаєш один мій наказ і дістанеш двадцятьденну відпустку. Про те, що ти зі мною говорив, ніхто не повинен знати. Зрозумів?

— Зрозумів, ваше благородіє! І премного благодарний...

— Можеш іти!

Як тільки вояк вийшов, Вирва запитав графа:

— Ну, Жорже, тепер розумієш?

— Ще б пак! Усе ясно. І скажу тобі,

Даниле, цей Шішков ніколи мені не подобався...

— Він нікому не подобається, Жорже... Михайле! — Звернувся Вирва до десятника. — Сьогодні ти зробив добру службу. Бачиш, чим це смердить для нас?

— Бачу, ваше благородіє!

— Але ми будемо спритніші й мудріші від москаля... Шішков підписав свій присуд... Іди зараз до підпоручника Харченка і скажи, що я прошу його прийти до мене в тій хвили. А сам залишайся на варті.

— Слухаю, ваше благородіє!

XXVII

На другий день перед вечером Вирва із своїми приятелями поїхав у „Савой“. Як звичайно, в сальоні було багато старшин і декілька жінок. Вурву, графа і підпоручника Харченка зустріли сердечно, і скоро біля них утворилась невеличка група.

Підпоручник Шішков і прапорщик Пчелінцев сиділи в другім кінці сальону, біля окремого столика. Але з приходом Вирви залишили свої місця і приєднались до цієї групи. Всі сіли за загальний великий стіл. Шішков зайняв місце з другого боку стола, май-

же насупроти Вирви. Він це зробив навмисне і слідував за Вирвою, витягаючи шию й пильно прислухаючись до його розмов. Дурень. Він занадто себе зраджував... Але ніхто про це не знав, крім самого Вирви, графа і підпоручника Харченка. Розмова точилась на загально-військові теми. Кельнер приносив замовлені перекуски й напої. Іноді серед цієї спокійної дружньої розмови вибухав стриманий щирий сміх. Вирва непомітно штовхнув графа в коліно, який сидів поряд з ним. Граф зараз же встав, підійшов до Шішкова і щось йому сказав. Той теж устав, і задоволений з уваги до нього графа, з яким він дуже хотів приятелювати, та надутий як індик, ішов збоку, тримаючи графа за лікоть лівої руки. Зупинившись хвильку на середині салюну, вони попростували до білярдної кімнати і зникли за дверима. Вирва глянув на підпоручника Харченка. Той кивнув непомітно головою, встав і вийшов. Через дві хвилини вернувся, тримаючи в руках: оцет, сіль, гірчицю і перець.

— Панове! — звернувся він до присутніх. — Не вадить трохи посміятись! Я зараз перетворю каву Шішкова в „коктель”. Але прошу не зрадити „хіміка”...

Він спритно накладав у горнятко надпитої Шішковим кави усього потрохи. Потім добре ложечкою розколотив, понюхав, цмокнув язиком і під загальний сміх все виніс назад. Через кілька хвилин появились граф і

Шішков. Ніхто на них не звертав уваги. Розмова точилася далі... Нічого не підозріваючи, Шішков підніс горнятко з кавою до рота і, проковтнувши намішаний плин, скривився. Як на команду, всі зареготали. Приймаючи це за глум із себе, він з перекошеним від злости обличчям, обводив присутніх зневажливим поглядом, силкуючись відгадати автора цього поганого жарту. Зустрівши презирливий і на-смішкуватий погляд Вирви, він вирішив, що це його витівка. Так здебільшого буває, що в неприємностях, заподіяних людині, вона вбачає того, хто їй найбільш антипатичний. Шішкова опанувала вся дотепер прихована ненависть. До цього „галушника, хахла і селяха”, як він називав Вирву. Нахилившись через стіл, і намагаючись утримати пристойність, він згіржливо процідив:

— Ви знаєте, Вирва! Подібні дотепи при-таманні тільки мужикам, а не старшині!

— А ви знаєте, Шішков, що дотепи існують на те, щоб виявляти ослів...

Присутні знову зареготали. Підпоручник Харченко тримав у цьому найбільшу ініціативу. Вирва йшов до своєї мети, і його спокійний тон і поведінка ще більше дратували Шішкова...

— Щодо цього, — зеленіючи, продовжував він, — то не треба й дотепів. Ослів пізнають по їх родословній.

— А блазнів — навіть у старшинському

мундирі і без ковпака...

Шішков рвучко встав. Не пануючи над собою він викрикнув:

— Поручник Вирва! Ви — хам!

Вирва теж встав. Ногою відсунув назад своє крісло і, не відриваючи насмішкуватого погляду від Шіškова, підніс своє горнятко з кавою і хлюпнув йому в обличчя.

Інстинктивно Шішков закрився рукою, але було запізно. Кава попала йому в очі, заливши обличчя й мундир. Звернувшись до приятелів, Вирва промовив:

— Пане графе, і ви підпоручнику Харченко! Зробіть мені ласку. Залагодьте цю справу до кінця. Я приймаю всі умови...

Уклонившись присутнім і задоволений зворотом справи, Вирва залишив сальон. За столом панувала урочиста тиша і, цим разом уже не сміявся ніхто. Граф і підпоручник Харченко підійшли до Шіškова і покросили його призначити своїх секундантаів. Витираючи обличчя хустинкою, він кліпав очима і мав трагікомічний вигляд. Уся його злість і задиркуватість зникли. Тільки тепер він усвідомив собі, чим можуть закінчитись ті „дотепи”. І повертаючись то до графа, то до підпоручника Харченка, говорив:

— Так, так, панове! Розуміється! Я зараз...

Чутка про поєдинок Вирви з Шішковим розлетілась у військових колах мов блискавка. Адьютант Дивізіону, який був присутній

при цій сварці, відразу поїхав і зробив доповідь командирові Дивізіону, полковникові Ніканорову. Ніканоров обурився і дав наказ адьютантові, щоб обидва старшини прибули негайно до штабу Дивізіону разом із своїми секундантами. Дві години пізніше Вирва й Шішков стояли струнко в кабінеті полковника Ніканорова, а за кожним з них — їхні секунданти. Ніканоров теж стояв струнко, а з боку нього адьютант. Він був поденерований і злий. Одночасно ця подія його зворушила. Ніканоров любив Вирву, як бойового, енергійного й культурного старшину. Окинувши обох незадоволеним, сердитим поглядом, він коротко промовив:

— Прошу стояти вільно!

Промова його спочатку офіційна, службова, зійшла на інтимну, „батьківську”. Зупинивши свій погляд на Вирві, він усміхнувся.

— Що? Горить! Бурлить! Ви думаєте, мені це не відоме? Я теж колись був юнаком, як ось ви зараз. Але ви забули, що тепер війна. І ми не так давно мали поединок з ворогом... У вас, Поручник Вирво, ще рани не загоїлись від того поединку... І ми можемо його сподіватись кожного дня... Забороняю! І викиньте собі це з голови! А вам, підпоручнику Шішков, наказую! Завтра, о десятій годині ранку, тут, у штабі, в моїй присутності і в присутності всіх панів старшин Дивізіону, попросити вибачення в поручника Вирви. Зрозуміло?

міли?

— Слухаю, пане полковнику!

— Вас це задовольняє, поручнику Вирво?

— Цілковито, пане полковнику!

— Ну, і гаразд... Потисніть один одному руки! Дякую, панове! Ви — вільні.

XXVIII

— Слухай уважно, Філатов. І зроби так, як а тобі наказую, — говорив Вирва. — За точне виконання мого наказу, дістанеш від підпоручника Шішкова п'ятдесят рублів, а від мене відпустку і також подяку. Цим закінчиться твоє фальшиве і негарне щодо мене доручення, яке накинув тобі підпоручник Шішков. Коли ж не виконавш, то замість подвійної нагороди, будеш мати подвійну кару.

Вирва дав Філатову точний і детально розроблений плян та навчив його, як він має це передати Шішкову, щоб не викликати з його боку жодних підозрінь. Філатов не розумів і не міг догадатися, чого хотів Шішков і навіщо Вирва робив у лісі якесь зібрання, на яке казав йому привести Шішкова. А йому що? Він зробить так, як говорив Вирва. Його не цікавить, чого хоче один від другого. Аби дістати відпустку й гроші, а решта — то вже

їхня справа.

Зібрання мало відбутись о дванадцятій годині ночі з суботи на неділю. Так і сталось, як передбачав Вирва. Довідавшись від Філатова про те, що має відбутись „якесь” зібрання в лісі, Шішков мало не підскаочив до стелі. Для нього це зібрання не було „якесь”, а явно „Мазепинське”... Він, щоправда, не мав жодних доказів про „антидержавну” акцію Вирви, але своїм московським нюхом чув, що Вирва не є „верноподданним Государя”, хоч і носить мундир „Его Вєлічєства”. Крім того, він вийшов опльованим в очах старшин цілої залози тим невдалим поєдинком, і це його гризло. З одного боку, Шішков був задоволений, що до поєдинку не дійшло. Вирва влучно стріляв з пістоля і бездоганно володів шпадою. Про це Шішкову було відомо. Отже, наслідки поєдинку для нього, напевно були б сумні... І це також його дратувало. Крім того Шішков почував себе безсилим боротись з Вирвою відверто, і ця його безсилість і заздрість перетворилась у ненависть. Тут же несподівано підверталась нагода не тільки помститись на Вирві, а й зробити послугу начальству, урядові. Зробитись героєм... І Шішков, залишившись один, дав волю своїй фантазії. Бачив уже Вирву на каторзі, десь у далеких нетрях Сибіру, або простим вояком у дисциплінарному батальйоні. За цю послугу Шішков дав Філатову аж... десять рублів.

XXIX

Ніч була досить ясна, тільки з протоки, на висоті трьох-чотирьох метрів над землею, стелився густий туман. Він чіплявся за берег, за кущі, і повз далі в глибину острова, мов примара, покриваючи землю ясносірою наміткою, так що на віддалі шести кроків не можна було розрізнити куща від дерева. Вузенькою лісовою просікою, один за одним, ішло троє військових. Той, що був попереду, тримав у руці великого морського ліхтаря. Дійшовши до невеличкої галяви, вони стали. Ліхтар майнув у правий бік, але не в силі був прорізати густоту туману, і його світло було подібне до запаленої цигарки. Потім світло посунуло в хащі, освітило малі камінні горбики, покриті гнилим листям і мохом. Стало нищпорити біля самої просіки, що виходила на галяву, й освітило групу більшого каміння, зверху якого причепились ріденькі кущики. Поміж камінням були впадини і ямки. Один більший камінь, нахилившись покрішкою, міг сховати чотирьох або й більше людей від дощу. Раптом світло ліхтаря знову заблимало й вилізло на просіку. Почувся тихий короткий свист. Дві постаті наблизились до ліхтаря і, зігнувшись, приглядались до місцевості, яку освічувало його світло. Зійшли вбік. Ліхтар

освітив криївку під каменем. Потім всі три вийшли на галяву, добре фіксуючи обидва виходи і, нарешті, знову вернулись до криївки. Тут відбулась коротенька нарада, після якої постать з ліхтарем вийшла на галяву і зникла в тумані.

Від подиху вітру тихо шумів ліс. Десь птаха зпросоння пурхнула, хруснула суха галузка. А з верхів дерев долітало таємниче: Ш-ш-ш... І в нім відчувалось прохання — не порушувати гармонії лісової пісні...

Тягнеться довго час. Здається став. Ніякого життя, крім лісової мелодії. Нерви, як натягнуті струни. Вуха ловить найменший шелест. Від рук теплими стали холодні плаза пісголів... Тихо. Як відгомін буття, ніколи не розгаданого, шепоче ліс... Чи довго ще? А може... І враз тріснуло щось. Тіло здригнулось. У грудях швидко застукало і... гарячі струмки побігли від голови аж до пальців на ногах.

Хтось іде просікою. Наблизився до галяви і став недалеко криївки.

— Де? — почувся шепіт.

— Тут, на оцій галявці. — відповів другий шепіт.

— Нічорта не бачу! Треба буде підійти на самий край, і стати за деревом.

Раптом з другого боку галяви блиснуло світло.

— Ш-ш-ш! Ваше благородіє! Сюди за

мною...

Дві постаті звернули праворуч і... зробивши пару кроків, стали проти самої криївки.

Знову блиснуло світло...

— О-о-о! Бачите, ваше влагородіє!..

З-під каменя, як примара, підвелось інших дві постаті і... через секунду тишу прорізало два постріли...

— Ах! Зра-а-ада, — простогнав підпоручник Шішков, і як мішок, упав на землю... Притиснувши руки до грудей і обриваючи слова, Філатов здавленим голосом простогнав:

— По-о-оми-луйте! Я... ніч-о-го не, — і упав на ноги Шішкову.

Світло ліхтаря освітило Шішкова, який чіплявся руками за поламані сухі галузки, намагаючись устати. Почувся новий постріл. Голова його похилилась і... впала на мох.

За секунду почувся другий постріл. Одна рука Філатова посунулась і лягла вздовж тіла, друга залишилась на грудях.

Ще тихше стало в лісі... Тільки шуміли верхівіття дерев. Шепотіли гілки на кущах, вітаючи природу своєю незмінною мелодією.

У великих сальонах „Савой”, на чолі з начальником залоги, генералом Давидовим, відбувалась весела забава.

Вирва глянув на годинника, устав, підійшов до генерала і щось зазвітував. Генерал кивнув головою. Він вернувся до стола і на-

повнив келихи шампаном. Потім узяв два. Підніс одного генералові, а другого полковникові Ніканорову. Піднявши свого келиха, він звернувся до присутніх:

— Пане генерале! Шановні пані й панове старшини! З дозволу пана генерала, я пропоную підняти ваші келихи й випити за — „Непобідимую Імператорську Рассейську Армію!”

Голосне, з ентузіазмом „Ура” тричі покрило слова Вирви, а генерал Давидов, нахилившись злежка в його бік, тихо заплескав у долоні...

XXX

Олена стояла біля вікна в своїй кімнаті і помітно хвилювалась. Уже два рази Оксана говорила їй, що сніданок поданий. Але вона мов би не чула і не в стані була відірвати очей від того, що творилось на вулиці. Крізь зачинені вікна кімнату наповняв глухий рев юрби, яка, мов та страшна лава, котилась вулицею... Олені здавалось, що юрба стоїть на місці й не рухається. Тільки по прапорах та плякатах видно було, що вона сунеться, живе... Очі її перескакували від одного напису до другого, третього... А над головами цієї

маси плякати маяли, як вахлярі:

„Далой Тіранов Романових!” — читала Олена. „Да здравствуєт Свобода!”. „Воля народам!”. „Досить Проливати Кров Наших Дітей!”. „Нехай Живе Вільна Україна!”.

— Олесю! Яка бо ти нечемна! Я ж чекаю на тебе. Іди вже снідати! Ще надивишся. Це тільки початок.

— Вибач, мамусю! Але все це таке дивно. Я нічого не розумію... Для чого вони несуть оті плякати з різними написамь?

— А для того, що ними народ висловлює своє бажання, чого він хоче.

— То це є ота революція, про яку писав Данилко?

— Оце ж вона, доню, і є...

— Що ж воно тепер буде, краще чи гірше?

— А Бог його знає, моя дитино, як воно буде... Треба сподіватись гіршого. Бо революція в своїм процесі іноді буває гіршою, ніж війна...

— То нас можуть постріляти?

— Та хто б нас стріляв? Таке говориш... Не треба тільки виходити на вулицю. Щоб ти це пам'ятала. А що пише Данило?

— Пише, мамусю, щоб я не лякалась і не хвилювалась, як вибухне революція. Щоб не стояти близько вікон, бо можуть бути різні несподіванки... А вже, боронь Боже, щоб я не виходила на вулицю. Бо це дуже небез-

печно. Він дуже хотів би бути разом з нами, але покищо мусить залишатись при частині.

— Бачиш, дитинко. І він тебе просить про те саме, що й мама. Тож треба слухати. Спасибі йому за поради, які, на щастя, вдалось хоч частинно перепровадити .. Тепер, якби й довелось нам утікати кудись від „цієї” революції, то вже не страшно... Іван Тимофійович не нахвалиться, що він усе так добре передбачив. От і Максима взяли сюди. Тепер якось спокійніше, коли мужчина є в домі.

— Мамусю! А Данилкові не загрожує там небезпека?

— Не думаю. Зрештою, він такий, що собі зарадить...

Олена дивилась на матір, силкуючись здержати сльози, які тремтіли в її очах. Софія Федорівна пригорнула її до себе і почала заспокоювати.

— Знаєш, мамусю! — говорила Олена. — Мені страшно робиться, коли я подумаю, що не побачу Данилка...

— А ти не думай, чого не слід! І справді, Олесю! — якась у тебе дика уява... Замість так себе мучити, ти краще дякуй Богові, що посилає тобі такого гарного дружину. Та пиши йому, щоб і він себе беріг. От і вийде все на добре...

— Так, мамусю! я буду писати...

Олена підійшла до столика, на акім стояв портрет Вирви і, дивлячись на нього по-

глядом повним кохання й турботи, тихо промовила:

— Данилку, мій єдиний!

XXXI

Ентузіазм мас і радість з приводу повалення царського режиму доходили в перших днях революції до пароксизму.

Люди виходили на вулиці, творили колони, несли плякати і співали революційних пісень та цілувались, як на великдень. Такий екзальтований стан тривав тиждень часу, після чого став перетворюватися в інші форми всенароднього вияву. В усіх театральних залах, міських парках, на вулицях і великих бульварах відбувались мітинги. На спеціально пороблені підвищення виходили „орателі”. Вони говорили годинами, вимахували руками, від щирости їхніх промов на чолі й шиї в них надувались жили, як мотузки... Вони комусь загрожували, розстрілювали, і від такого „революційного” запалу їх голоси робились щоразу слабшими, переходили в гарчання, потім у шеліт, нарешті, переконавшись, що вони вже зробили „послугу революції”, останнім зусиллям надірваного голосу хрипіли: „Нехай живе слобода й ліворуція! Смерть буржуям!”

Юрба ревла, хиталась і була страшна, як

море під час шторму...

Водночас відбувались зібрання й по інших місцях, які мали цілком відмінний характер. Хтось цими зібраннями керував. На них оголошувались імена промовців, які складались із відомих киян, а особливо українців, наукових і культурно-громадських та політичних діячів. На цих, можна сказати „вічах”, на трибуну вискочити з публіки будь-хто не міг... І коли одного разу в театрі Соловцова, де відбувалось віче, на трибуну вискочив „оборонець” „Неделімой Россії”, йому не дали довго говорити, і, здається, це був його останній виступ...

По фабриках і різних підприємствах утворювались „Робітничі Комітети”. Вони виганяли власників і перебирали продукцію в свої руки. По двох тижнях, доки на фабриці був запас сировини, вони були в русі, потім ставали, а робітники йшли на вулицю й „мітингували”, звалюючи за це вину на „буржуїв”. Почались самосуди. Вулицями цивільні особи з червоними пов'язками на рукавах і цілим арсеналом зброї на собі, провадили арештованих військових. Адміністративний апарт і поліція залишалась намісці, але нічим себе не проявляли. Так почалась розвиватись революція в московській імперії, якою після відречення царя, Миколи II-го й усіх членів царської родини „сісти на престол”, правив „Тимчасовий уряд”, на чолі якого спершу був князь

Львов, а потім Керенський. Першим актом цього „уряду”, в особі військового міністра Гучкова, було перетворення московської армії у військову громаду. В наказі ч. I, Гучков говорив, що віднині старшини мають звертатись до вояків на „ви”, що вояки не повинні титулувати старшин, як це було раніш, а звертатись: пане поручнику, пане капітане, пане генерале. Що начальники (комендант частин) призначатись вищим командуванням не будуть, а вояки мають право вибирати собі „начальника”, якого вони собі бажають... Цим наказом Гучков знищив авторитет корпусу старшин і запровадив в армії анархію. Зроблено це було соціалістами свідомо, щоб дезорганізувати армію, зруйнувати її потенціал і зменшити авторитет та підкорити партії.

Після цього наказу на посадах командирів частин часто опинялись прості вояки, підстаршини, а пізніше „Головнокомандуючим” цієї нової армії, советський уряд призначив прапорщика Криленка. Почались самосуди над старшинами, навіть із розжалуванням їх до стану простих вояків. Ніхто нікого не слухав, і від цієї, ще вчора здисциплінованої армії, а сьогодні маси, ішов запах трупа і... страшний, жахливий подих смерті, бо ця маса була озброєна...

Щоб „закріпити” москалям „здобутки революції”, а собі перемогу, німці зробили їм „подарунок” перепустивши зі Швейцарії в за-

пломбованим вагоні Леніна — „Ілліча”, який щасливо дібрався до Петербургу і засів у Смольнім Інституті та разом зі своїми однодумцями — більшовиками, почав підготовляти другу революцію...

В цей саме час голова „Тимчасового Уряду”, Керенський, гасав по фронті і своїм хрипливим голосом закликав „Революційну Армію” змагатись до „победнаво канца”... Але „армія” мітингувала, браталась із німцями і кричала: „Мір без анексії і контрибуцій”... А Московщину з кожним днем огортала щораз більша анархія...

У Києві було відносно спокійно, коли не брати на увагу випадків, які траплялись між москалями та українцями зі смертельними наслідками.

До Києва прибували члени першого парламенту, — „Центральної Ради” і формувався Державний Секретаріят (Український Уряд).

На вулицях багато українців у національних костюмах, багато військових в уніформах московської армії, але з напитою на рукаві жовтоблакитною стрічкою. Милують око темновишневі, червоні і сині жупани, широкі козацькі штани, смушкові чорні й сірі шапки, з червоними й зеленими шликами Вільного Козацтва. Київ пробуджується, набуває національного вигляду. Радість, гордість і певність на обличчях українців. Дух предків, їхня немируща слава й свідомість приналежності

до цієї, колись могутньої великої нації, відбивається в очах і підносить груди. Московський комендант Києва, Оберучев, не відводить очей від цього українського національного пробудження. А Керенський уже оголосив українців зрадниками „Русскаво Атєчества” і... обидва вони, а з ними „Тимчасовий Уряд” і вся Московія, воліли у своїй державі анархію й терор, а тільки не „сепаратизм” народів під їхньою п'ятою, які мали право на вільне життя. Вони переіменять „Ката” на „Хамма”, аби тільки зберегти „Єдиную Неделімую”.

XXXII

В малім сальоні готелю „Савой”, відбувалось засідання „Української Військової Ради”. На задній стіні перед довгим столом, накритим вишневим оксамитом, висів тризуб. На правій стіні великий портрет гетьмана Івана Мазепи, на лівій Тараса Шевченка, обидва оздоблені жовтоблакитними прапорами. Перед входу до сальону на дворі з настромленими на рушниці багнетами застигли два вартові козаки. У кімнаті-роздагальні варта з десятиох козаків на чолі з хорунжим Семенком і два кулемети „Люїса”. Трішки схвильований, але повним твердим голосом, Вирва ро-

бить доповідь, зазираючи час від часу до нотатника, якого держить у руці.

— Високошановна Радо! — звертається Вирва. — Як вам уже відомо, всі частини гарнізону поділили між собою державні гроші, і скарбниці частин залишились порожніми. Отже, господарська частина зруйнована, і це ще більше посилило в гарнізоні анархію. Солдати обкрадають один одного, пиячать і програють одержані ними гроші в карти. Немає чим годувати людей і коней і немає за що купувати. Державне інтендантство відмовилось новообраним „начальникам” господарських частин видати нові кошти, доки вони не представлять відомостей на витрату старих. Представлені відомості на поділення між солдатами державних грошей, інтендантство, розуміється, вважає незаконним. Наслідки цього такі, що коні гризуть жолоби, а солдати ходять по хатах і грабують мирне фінське населення.

Управа міста звернулася до нас із проханням охоронити його від цього лиха. Після наради голови, заступника й секретаря Ради, ми пішли назустріч Управі, і обсадили своїми людьми всі міські установи й більші приватні господарства. Начальник гарнізону, генерал Давидов, виїхав і більше не повернеться. Його заступник, полковник Вахрушін, просив у мене допомоги проти своїх земляків і всього цього, як він висловився, „безобразія”... Я, звичайно, відмовився, з причин усім нам відо-

мих. Крім того, наша розвідка донесла, що провадиться в частинах інтенсивна агітація за вибір начальником гарнізону поручника Ракітіна, автора поділу державних грошей поміж солдатами. Це блазень і большевик, який, безперечно, буде обраний... Отже, нам треба спішити, щоб попередити події, які можуть наступити у зв'язку з вибором цього песиголовця начальником гарнізону. Підготовча зрада в нас переведена якнайкраще. Згідно з точним переписом, у Дивізіоні є три старшини і 165 козаків — гарматчиків. Це повний бойовий склад одної батареї, розуміється, без обозу. У пішому полку і морському батальйоні — чотири старшини і 316 стрільців, що творить разом один добрий курінь... Я дав таємний наказ моїм козакам і козакам 5-ї батареї перебрати й доглядати найкращі коні в батареях, як також матеріальну частину. Всі наші козаки-гарматчики на моє прохання повернули одержанні ними з державної скарбниці гроші, а завдяки голові Ради, капітанові Потузі, його стрільці зробили те саме... Про це москалі не знають, що наша скарбниця має в своїм розпорядженні 375.000 рублів, а цього нам вистачить, щоб прогодувати коней і людей та виплатити державний приділ козакам на п'ять місяців. Вам також уже відомо, що „Совет Салдатських і Рабочіх Депутатов" і слухати не хоче про українізацію частин гарнізону, і називає нас, „Ізменниками Руссако Атчес-

тва"... Тому ми мусимо це зробити в спосіб революційний. Треба робити якнайшвидше, щоб ізолювати наших людей від цієї московської червоної зарази... Передбачаючи події, я без вашого відома нав'язав контакт з Управою міста, яка передала у наше розпорядження курортну частину острова з великою заллюю казина. Ба навіть погоджується харчувати наших людей, щоб тільки ми тримали порядок на острові до того часу, поки не прибуде їхня війська частина, яка вже в стадії формування. Прошу Раду висловитись і вивести свою постанову.

Капітан Потуга подякував Вирві в імені Ради за переведену ним працю, подавши висновки з його доповіді та свої особисті зауваги і спостереження. Підпоручник Харченко коротко, але точно, представив Раді становище і настрої у частинах залоги, її жалюгідний стан і ставлення до українців.

Десятник Крига висловив своє побоювання, що при тій пропорції ворожих сил, нам загрожує сувора репресія з боку москалів, коли не цілковите знищення...

— Бо я певний, — говорив Крига, — що вони не подарують нам „самовластія”, як вони вже говорять, і постараються нас обеззброїти... На мою думку, краще трохи зачекати. Може московський „Тимчасовий Уряд”, дивлячись на цю анархію, яка охоплює країну, і, маючи перед собою, як доконаний факт, ви-

разника українських національних прагнень у Києві — Центральному Раді, піде на згоду. Тому, моя рада була б добре подумати.

Слово знову забрав Вирва. Помітно було, що промова десятника Криги зробила на нього від'ємне враження.

— Побратими! — звернувся Вирва до Ради. — Вам відома остання відповідь, яку ми одержали з Києва, в характері інформації... Також відомо вам і те, яку відповідь дав московський уряд Центральній Раді на її домагання визнати „Автономію України". На це домагання московський уряд відповів Центральній Раді так, як відповів нам місцевий „Совет Салдатських і Рабочих Депутатов" у справі українізації частин: „Ізменнікі Русскаво Атечества". Ви добре пам'ятаєте зміст першого декрету „Московського Соціалістичного Уряду", в яким сказано ясно й недвозначно: „Воля Народам", включно до „самоопределенія"... І поруч з цим — „Ізменнікі Атечества"... Ось у цьому і є „шляхетність і великодушність" московського народу... А якого „великодушія" може чекати від ката засуджена на смерть людина? Хіба, щоб він „ніжніше" затягнув їй петлю на шию... Але ми не хочемо від москалів „обскубаной" автономії або „великодушної" федерації, бо під їхнім, так званим „братнім гуманізмом" Україна стогне від дати „Переяславського Договору"... Ми хочемо Суверенної Української Держави! А тому

всякі розмови і порозуміння з москалями в справі відродження нашої Держави зайві... Зброя! Це єдиний і вірний засіб, яким здобувається Воля! Тільки вона має бути нашою мовою з москалями... Досить нам відхатити над тим, що... „Було колись! Панували... Здобували!“... Досить молитись і... правити парастаси... та задовольнятись галушками й вишневими садками... Все це добре для хахлів і „вірнопідданих“ малоросів... Української Держави не відродить „соціалізм“, ані драгоманівський „славізм“, тільки сам український народ! А тому — до зброї! В наших лавах немає місця слабодухим або тим, які хитаються...

Вірви не дали докінчити і... в сальоні вибухли гучні вигуки „Слава“...

Десятник Гарасименко подав пропозицію припинити дебати і приступити до голосування. Одноголосно Рада постановила: перевести українізацію в спосіб революційний...

XXXIII

На острові панувала дика сіра маса. Від її самосудів згинуло дванадцять старшин. Декому пощастило врятуватись, а залишились тільки ті, які йшли за цією масою та до неї підроблялись. Зник полковник Ніканоров, ка-

пітан Кондратенко і заступник начальника гарнізону, полковник Вахрушін. Уже не було нікого, хто б зупинив цю масу від цілковитого розвалу, самосудів і грабунків... Бо ті, кого ця маса вибирала за своїх начальників, мусіли виконувати її накази. Якщо ж вибраний „начальник” хотів запровадити бодай відносний лад, базуючись на військовій дисципліні, його зразу викидали й вибирали іншого... Такий стан панував у цілій армії, на фронті й у запллі, де лише перебували військові частини. Але якраз цей стан і анархія сприяли в переведенні українізації частин, що, нажаль, не було повністю використане.

Вирва був задоволений. Нарешті таки прийшла революція, і відчинились брами в'язниць в якій століттями перебували заковані народи... А що процес революції відбувався не так, як ідеалізували собі московські соціалісти, це нічого. Вони викликали революцію й на цьому їхня роля закінчилася. Хтось інший буде з неї користати. А тим іншим буде той, хто „приласкає” цю масу прикладом по голові й... дасть понюхати їй пороху... Це, з боку соціалістичного „братерства”, безперечно, буде „негуманно”... Але чи знає ця маса, в чому полягає її добробут? У першу чергу, вона любить владу й її шанує, якщо ця влада сильна і дбає про інтереси цієї маси та здійснює свій авторитет, коли маса навіть не розуміє, що це вийде на її користь... А соція-

лісти думали, що „влади” не треба, а добробут маси вони вбачали у „Всесвітньому братерстві”... Так думали й українські соціалісти... Але були українці, нащастя, які знали, що Воля здобувається мечем і що тільки в ній добробут українського народу...

Усе перло на мітинг вибрати начальника гарнізону. У частинах залишались тільки вартові, і то не скрізь. Українці теж ішли на „мітинг”, але віддаляючись від своїх частин, шмигали в ліс і вертались на місця постою.

Вирва сидів на коні і давав розпорядження. Тепер він був командиром батареї, на якій була велика метушня. Їздові запрягали коней, гарматна обслуга і решта козаків прив’язували на хоботах гармат особисті речі й пакували на підводи інше майно та набої, які не змістились у спеціальних бойових возах. Мітинг ще не закінчився, як батарея розташувалась на новому місці. Яких півтори години пізніше прибув піший курінь з шістьма кулеметами: чотири тяжкі „Максими” і два „Шоші”. Українську військову частину привітав представник Міської Управи, який у зворушливих словах підкреслив тотожність національних прагнень фінського та українського народів до самостійного життя. Також говорив про взаємну допомогу в боротьбі за здійснення цього ідеалу і про майбутні дружні відносини вільної Фінляндії з вільною Україною... Милою і приємною несподіванкою для

козаків був подарунок міста, яке пожертвувало кожному одну булку, добрий кусок ковбаси і пляшку пива.

Промова представника міської управи й цей маленький подарунок зробили на козаків дуже гарне враження, і, вихолячи з великої залі касина, де видавали цей подарунок, кожний з любов'ю поглядав на свого курінного отамана, капітана Потугу й на Вирву, а в їхніх постатях відбивалась карність і послух, але не такі, які були в чужій, московській армії.

Не минула година часу, як вісім кулеметів оперезало курорт із трьох боків, бо один виходив на море і був неприступний, а спереду стояла варта. До міста вийшла посилена кінна й піша патруля. Чекали, чи не придуть москалі обеззброювати українців, але вони не прийшли... Три дні москалі мітингували, що зробити з українцями? І винесли постанову: залагодити цю справу мирним способом, для чого вибрали спеціальну комісію для переговорів.

Тим часом частини, залишившись без грошей і провіянту, бунтувались і вимагали негайної демобілізації, яка вже розпочалась в інших частинах фронту. „Совет Салдатських і Рабочіх Депутатов” побачив, що не дасть ради із цією сірою масою і що, навпаки, в українців панує порядок і дисципліна, змінив тактику, прохаючи Раду перебрати гарнізонну

службу і тримати на острові порядок, але визнати його, „Совет”, як вищий керівний орган.

Рада відповіла москалям, що в порозумінні з представниками фінського населення, вона вже перебрала обов'язки утримання порядку на острові, а домагання „Совета” визнати його як вищу владу, вважає незаконним тому, що московська імперія розвалилась, і що перебуваючи на чужій території, „Совет” сам мусить підлягати місцевій адміністративній владі... І дійсно, на острові панував зразковий порядок. Напочатку було багато випадків, грабунків й крадіжок, але поступово ця сваволя почала зменшуватись, аж зовсім припинилась. Бо українці, зловили грабіжників на місці вчинку, карали їх тут же, за запорозьким звичаєм, відраховували п'ятнадцять або й більше буків по м'якому місці, в залежності від провини, і відпускали злочинців на волю. Залишившись з малою купкою таких горло-різів, як і сам, „Совет” почав демобілізацію залоги...

Вирва написав радісного листа Олені, у якому описував усі події в справі українізації частин та її добрий кінець. Подав адресу своїх побратимів у Києві, до яких, у разі потреби, вона може завжди звернутись по допомогу. І щоб берегла себе й не сумувала. Це він писав їй у кожному листі. Тепер запевнив Олену, що найпізніше через місяць він буде в Києві, бо тут не має більше що робля-

ти. Другим листом інформував своїх однодумців, що українізація закінчилась з повним успіхом, і що до розпорядження українського уряду є одна батарея в повному бойовому складі, як також і один стрілецький курінь з вісьмома кулеметами. Просив тримати його в курсі подій і про все інформувати, а сам почав робити заходи в справі переїзду цієї частини на Україну.

XXXIV

Життя в домі Софії Федорівни текло тихо й одноманітно. Усі вже звикли до тієї „страшної” революції про яку їх попереджував і так налякав Вирва. Проте, нічого страшного й не сталося, окрім великих народніх маніфестацій у перших днях. Зараз таке враження, ніби жодної революції й не було, навіть мітинги припинились. У Києві був спокій, життя йшло нормально. Ходили потяги, трамваї, крамниці були відчинені. На рогах вулиць стояли „городові” і по місті ходила військова патруля, до якої вже звикли мешканці Києва за час війни. Таксамо, як і раніш, на ратуші міста й усіх державних установах висіли трикольорові московські прапори, і єдине, що впадало у вічі і звертало на себе увагу, — це

велика кількість на вулицях військових. Серед цієї військової маси помітно виділялись різнокольоровими жупанами та чумарками українці. І всі при зброї, з пістолями за поясом... Одні проходжувались, інші стояли невеличкими гуртками, від яких відбивалась і пестила вухо українська мова та лунав веселий безжурний регіт.

Софія Федорівна жила під враженням якогось психологічного тягару. Вона відчувала, що це не кінець, що мусять наступити якісь події. Можливо, більш небезпечні, як ті перші. Це видно з преси. Антагонізм українців до москалів разючий. І це військо... Не дарма ж воно накопичується в Києві... Але не висловлювала своїх думок Олені. Навіщо турбувати її? „Може я помиляюсь і нічого такого не буде”, — заспокоювала себе Софія Федорівна. Тільки цей спокій був хвилиний. Думки її знову вертались до того „чогось”, і воно уявлялось їй страшним...

Олена підпорядковувалась вимогам обставин і шукала забуття в праці. Вона турбувалась за Вирву, за його життя. Особливо, коли довго не одержувала від нього листів. Ті листи були для неї єдиною моральною підпорою. Олена перечитувала їх подекілька разів, і промінь щастя світився в її очах, викликаючи на устах щасну усмішку. Любила Олена робити це перед сном, коли сама залишалась у своїй кімнаті, знаючи, що їй ніхто не пере-

шкодить... Коли світло маленької лампочки на нічному столику ледве освічувало затишну, повну пахоців і дівочих мрій кімнату, цей особистий інтимний куточок, якому вона довіряла всі тайни свого першого кохання...

Але не лише про своє кохання писав до неї Вирва, він інформував її про загальну ситуацію, і підкреслював важливість події в історії України, яка має вибороти для себе Державну Незалежність, а тому до цієї боротьби мусить стати кожний, хто любить свою квітучу Батьківщину...

Ці слова глибоко відбивались в душі Олени, і вона почувала себе ніяково, що стоїть осторонь від цих подій... Вечорами читала Максимові й Оксані „Кобзаря”, вже бездоганно володіючи українською мовою.

Софія Федорівна вже не перечила й ніколи не говорила, що це „малоросійська” чи „мужича мова”. Зараз вона навіть співчувала прагненням українців, а водночас відчувала, що не зможе позбутись того московського намулу який з дитячих років покривав її українську духовність... І це, не зважаючи на її шляхетну вдачу й такт, інколи пробивалось з усією силою.

Ранком Олена перечитувала часописи і вправлялась на роялі, а по обіді йшла на лекцію та малювала. Максим ходив з куховаркою на базар, щоб помагати їй нести торбу з продуктами, полагоджував різні господарські

справи й ходив у місто „по новини"... Він уже навіть набув знайомства серед військових українців, зустрівши випадково двох земляків з Кубеляк, які були в полку „Чорних Запорозжців". Коли він приходив з міста або з базару, біля нього збирались усі мешканці дому, такі цікаві довідатись, чи нема яких новин. Виймаючи з торби моркву, капусту та інші продукти, Максим оповідав про все, що бачив і чув. А коли починав говорити про своїх земляків, очі його запалювались, і він, відклавши торбу набік говорив:

— Ви от, сидите вдома й нічого не бачите, а там робиться щось важне...

— Де це — там? — питала Софія Федорівна.

— А де ж? Звісно. У місті...

— А що саме там робиться?

— Не знаю, пані. Тільки щось важне...

— Мені здається, що ви перебільшуєте, Максиме. Я була в місті й нічого такого не помітила, щоб викликало, як ви кажете, якусь важну подію. Навпаки, скрізь порядок і спокій...

— То правда, пані. У місті спокійно, і не чути про грабунки та самосуди...

— Отже, бачите!

— А це тому, що в місті багато українського війська. Казав мені замляк, ну, той, з чорним шликом, каже:

— Побачите, дядьку Максиме, як невдов-

зі москалі будуть утікати з України, аж дрантя їм буде сипатись з потилиці... Перепрошую на слові...

— Тихо, Максиме! Уважайте і не говоріть цього прилюдно, бо вас іще, чого доброго, можуть заарештувати.

— Хто заарештує, москалі? Та вони тепер бояться, пані, щоб їх самих не заарештували...

Олена аж нахилилась від цікавості. Лице її пашіло, а очі світились дивним блиском.

Поміркувавши щось, Максим продовжував.

— Може воно й справді, як штатського цивільного, і могли б заарештувати, але як я вберу жупан і шапку з чорним шликом та причеплю до боку шаблю, ого! Тоді нехай спробують...

— Ви що, здуріли, Максиме! Хочете йти до українського війська?

— А чому б мені не йти, пані? Я вдівець, дітей не маю, а хлопці кажуть, що зараз усі повинні йти до війська, щоб вигнати з України москаля і затвердити її свободу...

— Це вже й без вас обійдеться! А крім того, ви вже старі до війська...

— Хто старий? Та я бачив військових, з от такими-о, бородами, — і показав рукою на груди.

Почувся дзвінкий і щирий сміх Оксани.

Максим зніяковів. Хвилину дивився на неї і, нахмуривши брови, промовив:

— Чого ти регочеш, дурна?

Оксана перестала сміятись і спохмурніла.

— Ну, не треба сердитись, Максиме! — з усмішкою промовила Олена. — Не перебивай, Оксано!

— Хіба вона щось змислить у політиці?
— згідливо кинув Максим.

Оксана пирскнула й вибігла до другої кімнати.

Максим зовсім розгубився...

— А про військо, і не говоріть мені, Максиме! — промовила Софія Федорівна. — Хоч я й не маю права вас стримувати, але як же ми залишимось самі жінки в домі? Ось почекайте ще трохи, приїде Данило Карпович, то він скаже, чи варто вам іти до війська, чи ні...

— Хібащо так, то вже мушу почекати...

З таких розмов і новин, які приносив з міста Максим та з часописів, які вона уважно перечитувала, Олена бачила, що дійсно події наближаються... Уся московська преса лаяла українців, що вони зраджують „Велікую Рассею” і... вимагають якоїсь там України... Хто її видумав? Коли вона була? Бідували, мовляв, люди під царським режимом, але його вже нема... Прийшла свобода, яка принесе щасливе життя всім народам, у великій родині „братнього Русскаво Народу”... Ось тільки трішки треба почекати, поки зберуться „Всеросійські Установчі Зборя”, які й затвердять вільне життя для всіх народів „Російсь-

кої Імперії"... Так писали й кричали москалі і, надиво, українські радикали вірили в цю „соціалістичну" легенду московських „товаришів". Бо там і справді сиділи їхні товариші — „соціалісти-демократи" і „соціалісти-революціонери" та інші „ери", а вони, українські соціалісти, завжди шукали з ними „спільного фронту"... Але народ і військо вимагали щоб москалі негайно звільнили Україну, і домагались від Центральної Ради проголошення суверенної Української Держави.

Ріжниці в політичних питаннях Олена не розуміла, вона слідувала за українськими подіями і глибоко ними переймалась. Перечитуючи українські часописи, Олена не могла збагнути, чому українці не виступають проти москалів одноставно... Тим часом московські радикали недовго раділи із своїх „здобутків" революції. Ленін прогнав Керенського і його „Тимчасовий Уряд" замінив „Советом Народних Комісаров". З'явилися нові гасла. Замість „Установчих Зборів" — „Вся власть Советам". Замість „Рівенства й Братерства" — „Всесвітня Революція"... Тут же появився декрет: „Фабрики робочим, а земля селянам без викупу"... Ленін зразу повів тверду й реальну політику. Він дав наказ Лейбі Троцькому вести червону московську масу на Україну і визволити її від... „сецаратизму", а знищивши їх, він, Ленін, наділить українських селян — їх же власною землею... Керенський і його од-

нодумці недовго сумували, бо вони побачили, що Ленін із своїми червоними комісарами простує до тієї самої мети, що й вони, тосто — до „Єдиної Неділімої”, а тому швидко заспокоїлись, спакували свої „здобутки” і виїхали закордон, залишивши вільним терен соціалістичної боротьби за „народоправність”, — червоним катам. Коли ж не стало московських радикалів, українські соціалісти, замість отямитись і цілковито порвати зв'язки зі „старшим братом”, почали шукати знову „порозуміння” з тим самим москалем, тільки під іншою формою... І знали ж вони добре, що устами ідеолога московського імперіялізму П. Струве, говорили москалі всіх кольорів і відтінків і що найжорстокіша збройна боротьба з Москвщиною не коштувала в Україні стільки жертв, як „мірне сожитєльство” з нею... Тільки „соціалістичне братерство” у них було сильніше від дійсности та національного обов'язку. Вони обкидали болотом чесних українських патріотів, які вимагали рішучих заходів проти москалів. Діячів, які категорично виступали проти всякого „братання” з Москвою, які вимагали негайного збройного чину і закликали до створення національної армії, вони, соціалісти, називали „реакціонерами-імперіялістами”. А це був якраз момент національного зриву, й Україна швидко мала б вишколену і загартовану в боях 1914-17 років свідому мілітарну потугу... І все це, націо-

нальний зрив і Вільне Козацтво, яке стихійно почало відроджуватись по всій Україні, стлумили українські соціялісти... І в той час, як на Україну сунула дика червона орда, Порші, Шинкарі та Винниченки роззброювали українські полки... Так почали „відроджувати” українську державу соціялісти, а Україна, яка чекала на цю велику добу півтретя століття, борсалась у хаосі й анархії... І знову її Бог за шось покарав, що ця Велика Доба і майбутня доля України, опинились в руках таких „політиків”, які, нажаль, дбали більше про другий інтернаціонал, ніж про Україну... Пізніше, вони увесь час складали Уряд Української Народньої Республіки, і чубились між собою за міністерські портфелі та партійні доктрини, тримаючись цупко влади та будуючи „Велику Федеративну Московську Імперію”... При цих „урядах” зникали десь талановиті старшини — патріоти, командири дивізій, корпусів, які стояли суто на національнім ґрунті і визнавали „братерство” лише в межах Української Держави... На їхні місця призначались однодумці „отамани”, патріотизм і войовничість їх виявлялись в рясних червоних жупанах, довгих, нижче пояса шликах. Ці патріоти штанами замітали долівку, пиячили, марнували державне майно і, замість дисципліни, вводили в армію анархію та „отаманію”... Розуміється, „отаманський рух” у визвольній боротьбі явище позитивне, якого, нажаль, уряд

не використав доцільно, а відвратно, „хтось” хотів скерувати його на шлях, щоб національний рух перетворити в пугачовщину... Чи змагання в двадцятих роках, з їх жахливими наслідками для України, навчили соціалістів, як і якими засобами виборюється державна незалежність, зараз нікого не цікавить... Бо своїми „експериментами”, українські соціал-демократи і соціал-революціонери викреслили себе з державного проводу в майбутніх національних змаганнях. Одначе, справедливість вимагає зазначити, що мимо всіх недотягнень, помилок і політичних хиб, соціалісти відновили Державну Незалежність України і... Четвертий Універсал залишиться вічним в історії її боротьби...

XXXV

Було вже далеко по півничі. Мешканці Києва, після денної праці й різних турбот, солідко відпочивали. Деколи протарабанить вулицею бричка візника з запізненим пасажиром або прогуркотить авто, і знову тихо.

Олена лежить напівосвітлена, на її устах щаслива усмішка й вона готова сперечатись, що зараз ніхто не спить і що взагалі сон не існує... Чи багато потрібно для моральної й закоханої істоти, щоб викликати в ній той

божеській-духовий настрій, від якого дрібніше все довкола? Кілька слів. Одну фразу. Ба, навіть погляд... А Олена тримає в руках цілий аркуш дрібно списаного паперу, у якому кожне слово перехоплює її віддих, і від якого вона п'яніє...

Близько двох місяців не мала вона від Вирви жодних відомостей, і враз одержала аж чотири листи. Чого тільки вона не передумала за цей час і скільки пережила... Але ніколи в її уяві не промайнула дійсна причина, яка запізнювала їхнє листування. Олена не гнівалась і не думала чогось поганого про Вирву, як це буває здебільшого із закоханими. Вона боялась за його життя, боялась, щоб революційні події не відібрали його у неї... І тепер, коли довідалась, що не було в цьому його вини, Олена хотіла висловити Вирві, як глибого й безмежно його кохає... А причина була проста. Пошта теж користувалась революційним правом. А крім того, на кордоні України з Московією провадилися бої. Не відповідаючи війни, червона Москва повела на Україну свої полчища і несподівано натрапила на збройний опір. Причиною найбільшого зворушення Олени було те, що Вирва просив її не відповідати на останнього листа, бо він в цих днях виїздить до Києва. До неї... Всі її бажання, думки й мрії, весь зміст її життя, охоплювало це повідомлення... Уже рік минув від того часу, як Олена бачила Вирву, і

вона намагалась уявити собі, як він виглядає тепер. Але це була даремна річ. Вирва стояв перед нею таким, яким вона бачила його тоді в парку, при сяйві місяця... І вона відчула, як огорнув її той ніжний подих ночі й пахощів квітів... Олена примружила очі. Думки понесли її ще далі, аж до їхньої першої зустрічі, від якої промінням щастя почав наповнятися її духовний світ... В її уяві проносились картини їхніх розмов, стриманих потисків рук, поглядів очей, у яких відбивалось ніжне, пахуче, як весна й вічне кохання... Олена не хоче довше чекати. Хтось намагається в неї відібрати це кохання, але вона нікому його не віддасть. Сьогодні вони звичаються й ніколи більше не розлучаться... І вона шепоче: „Мій єдиний любий Данилку”...

Олена бачить, як Вирва усміхнений наближається до неї. Вона хоче встати і побігти йому назустріч, але не може, неначе її хтось тримає силоміць, і вона не в стані поворохнутись. Ось він уже близько і... враз Олена відчула, як той радісний стан, який було охопив її, зникає кудись, а натомість огортає дивне почуття. Вона здивована й відчуває, що це не Данило. Відвертається від нього і хоче втекти, та його голос її спиняє. Цей голос... здається, знайомий. Тільки не його, не Данилів... „Ходи, Олесю! Я вже давно тебе чекаю”... Олена повертає голову і бачить біля себе свого покійного чоловіка...

Вона дуже здивована. Хоче сказати йому, що не його чекала, але соромиться. Це ж таки її чоловік... „Ходи” — звертається він удруге, і взявши її під рамя повів вузенькою стежкою, обабіч якої росли миршаві, з рідким пов'ялим листям химерні кущі та лобода. Олена не розуміє. Де ж ділись дерева, тополі й квіти її улюбленого парку? Аджеж вона тількишо була в ньому й сиділа на тій лавочці...

— „І куди він мене веде?”

— „Ось туди!” — відповідаючи на її думку і простягнувши руку вперед, промовив чоловік. Олена дивиться довкола, але нічого не бачить. Та сама дика рослина, а поза нею п'ятьма. Аж ось повернули ліворуч, і перед нею, як з-під землі, виріс старий непривітний і мохом покритий будинок. Своім фронтом він був подібний не то на маленьку церкву, не то на каплицю. Олені зробилось мотирошно і вона завагалась. У цей момент навколо каплиці появилось дивне світло, і вона не стямилась, як опинилась в середині. Зразу вона не могла дивитись. Світло мов би кололо її в очі, і затулившись рукою крізь опущені вії Олена побачила велику порожню залю. Ні одного вікна, ніяких меблів не було в ній. Стіни такі чисті й білі, ніби вчора помальовані.

— „А де ж та електрика, чом ніде не видно лямпочок?” Олена відняла руку від очей. На середині залі, в повітрі, стояла чаша, а

від неї йшов промінь, що перетворюється в сильне світло і заливав її... Це світло більше не сліпило Олени. Вона хотіла стати навколiшки, і тільки тепер зауважила широкі до самих стін і теж білі сходи, які починались у самих її стiп. В Олени з'явилось непоборне бажання підійти до чаші і вона вже зробила крок, але чоловік міцніше потиснув її під рами і повів сходами вниз. Чаша стала віддалятися від Олени, і чим нижче вони спускались, тим вужчі робились сходи і ставало темніше... В кінці сходів Олена побачила короткий і вузький прохід, який провадив до невеликої ніші. На середині ніші стояло дві домовини, а біля одної з них горіло три свічки. Невимовний страх огорнув Олену. Вона рвонулась набік від чоловіка і оглянулась. Нагорі стояв Вирва. Витягнувши до неї руки, він благав її повернутись... Олена скрикнула, кинулась і... ледве не впала з ліжка... Широко відкритими очима дивилась в одну точку. Напіврозкриті і з холодними краплями поту на чолі, Олена лежала мов непритомна. Біля неї на ліжку порозкидані листи Вирви. На нічній столику світиться лампочка, а крізь щілину незавішеної штори заглядає денне світло. Ураз Олена схопилась, зіскочила з ліжка, погасила лампочку і швидко відслонила вікно. З утіхи, що перед ним зникла перепона, світло радісно стрибнуло крізь вікно і вмить наповнило кімнату. Олена стояла нерухомо, і з великою жа-

добою вбирала в себе сонячне проміння, підставляючи обличчя й груди його животворчій силі... Дрібними бряжами спадала на ній ніжна й легка ясної барви сорочка, з-під якої виразно викреслювались форми її клясичної будови. На обличчі відбивалась утома. Очі сумні й вогкі від сліз. Вся її постать відбивала глибокий сум, і творила гармонію її фізичної краси з духовою... Але поволи обличчя Олени міняється. Провівши рукою по чолі, вона відганяє страшне мариво сна і цілковито пробуджується. Повільно підходить до столика, на якому стоїть портрет Вирви, і довго дивиться на нього. Стримуючи сльози, вона тремтячим і благальним голосом промовила:

— Любий мій Данилку! Рятуй мене...

Коли Олена зійшла вниз, Софія Федорівна радісно її привітала, але дивлячись на сумне обличчя й заплакані очі, стурбовано запитала:

— Лесю, що з тобою, моя дитино? Ти хвора?

— Ні, мамусю.

— А чого ж ти така сумна? Чи не трапилось чого з Данилом?

— Він здоровий і пише, що за день-два виїжджає до Києва. Але... мені, мамо, снівся дивний сон... Який зробив на мене жахливе враження.

І Олена оповіла матері, що вона бачила у сні.

— Не треба так перейматись, — заспокоювала Олену Софія Федорівна. Вона сама була стривожена цим сном, лише не хотіла цього показувати. — Не журись, доню, — пригортаючи до себе Олену, говорила Софія Федорівна. — Сни — це химера, які є наслідком екзальтаційного стану людини. Ти, певно, довго не спала вчора, багато думала, от і приверзлось тобі таке. А потім, це дуже рідко буває, коли сни збуваються. Ось приїде Данило, і ти про все забудеш. Мене тільки лякає те, що одна війна скінчилась, а друга починається, і Данило сидіти дома не буде. Ти знаєш, який він завзятий українець! От і тебе спангелечив.

— Ні, матусю! Я тільки радію, що завдяки йому відшукала свій рід і мою національну приналежність. Ти знаєш, що я ніколи не любила москалів і думала, чому я така погана? Аж коли здебала Данилка і перестудювала історію України, я довідалась, чому я їх не любила...

— Ах, дитино моя! Нам, жінкам, не личить займатись політикою. Я щасливо прожила з твоїм татом двадцять три роки і, як би він не вмер, прожили б так до самої старості...

— Мамусю! А хіба ти не радієш, що твоя доня буде подвійно щаслива з Данилком?

— Радію, моя донечко, і ти це знаєш. Лише з одним я не погоджусь ніколи, з отією

політикою... Не було б її, не знали б люди стільки лиха, а от через неї все зло на світі.

— Воно старе, як світ, мамо, а з ним і політична недуга народів, якої ми не вилікуєм, але з якою мусимо змагатись. Коли пес лихий, йому накладають намордника, щоб він не калічив людей. Отже те саме треба робити і з людьми, коли вони калічать інших.

— Лесю! Як ти змінилась, моя дитино... Я не пізнаю тебе.

— Це все я завдячую Данилкові, мамо. І мені самій не віриться, коли пригадаю собі, якою я була гускою в тому „великопанському” оточенні. А появився „мужик”, і допоміг мені стати людиною. Олена щиро розсміялась. Софія Федорівна ще міцніше пригорнула її до себе, цілувала й голубила її, як дівчинку. Як же гордилась вона своєю красунею-донею, як любила її... А в той же час це напруження між українцями й москалями викликало в неї неспокій. Софія Федорівна відчувала страх за Олену, за її майбутнє. Якись сумні, страшні думки переслідували Софію Федорівну і затруювали її спокій. Перед цим вона переживала і турбувалась за старшу доньку, Марину, і була для цього підстава, бо жила вона в Петербурзі, в самому кублі революційних подій. Але пізніше заспокоїлась. Марина писала, що вони — з чоловіком і сином виїхали з Петербургу і перебувають у Фінляндії, де їм нічого не загрожує... — „І чо-

го я нервуюсь і переживаю, коли все, Богу дякувати, гаразд?" — думала Софія Федорівна. І пестила Олену, яка, схиливши голову на її груди, силкувалась збагнути значення свого кошмарного сну... „Мені здається, що всі ці думки, безпідставні переживання й зайві турботи, — це просто наслідки старости", — вирішила Софія Федорівна, і сумна усмішка з'явилась на її устах...

Ураз далеко в коридорі задзеленькотів дзвінок, загавкав Дук, грюкнули двері, і все затихло. Софія Федорівна й Олена насторожились. Глянули одна на одну, і в кожній промайнула та сама думка: „Хто це?"

Знову грюкнули двері. Наближається скавуління Дука. Чути стук, один-другий, відчиняються двері й уходить Оксана з телеграмою в руці. Софія Федорівна здирає наліпку, руки її тремтять. Олена сидить бліда, з непорушним закам'янілим обличчям, тільки очі її промовляють.

„Сьогодні виїжджаю. Міцно цілую, Данило", — прочитала Софія Федорівна і передала телеграму Олені.

Хвиля радості затоплює кімнату й цих дві істоти.

Притуливши до грудей цей клаптик паперу, Олена тихо вимовила:

— О, мій Данилку єдиний! Як же я тебе кохаю...

— Лесу! Подивись по на дату! Коли він

подав цю телеграму?

Й обидві були дуже здивовані, коли вираховували, що телеграма йшла аж... два тижні.

— Мамусю! Отже, Данилко може бути тут не сьогодні-завтра?

— Та так виходить. Тільки якщо він їхатиме так, як ішла ця телеграма, то треба сподіватись його не раніше, як за тиждень... Ну, але дяка Богові, що він уже в дорозі.

Олена не в стані стримати свого захоплення. Сон вилетів їй з голови... Вона любить усіх, усіх... Навіть он ту мушку, що літає біля віконної шибки. Снага життя пашисть тепер з неї і, щоб стлумити її бодай хвилино, вона хапає Дука за шю і тисне так міцно, що він починає скавуліти.

— Лесю! Та схаменись! Ти його задушиш.

— Мамусю! Золота моя, матусенько! Яка я щаслива!..

— Ну, то й добре. Я теж дуже задоволена, що нарешті приїде твій Данило і ти перестанеш за нього хвилюватись... Ну, піду я, доню! Бач, забалакалась із тобою, а в мене ще чимало всякого діла... А ти що будеш робити?

— Буду малювати, мамусю. Хочу скінчити один краєвид, поки приїде Данилко... Але мені бракує деяких фарб і пензлів. Чи можу поїхати до міста й купити це все, мамусю?

— Та чого ж, поїдь. Тільки не барись, доню, і зараз же швиденько вертайся...

— Добре, мамусю!

Поки Олена одягалась, Максим спровадив візника, який уже чекав її перед будинком. Стрункий і гарно виплеканий гнідий кінь грайливо потягнув легеньку бричку, вицокуючи ритмічно копитами по широкій брукованій вулиці.

Тихо бігла бричка, гумові шини на колесах і м'які ресори приємно гоїдали Олену. Вдихаючи свіже повітря сонячного ранку, вона мружила очі і в захопленні шептала: “Боже, яке гарне життя”... Біля крамниці малярського приладдя, Ставського, Олена відпустила візника, залагодила свої справи й вийшла на Хрещатик. Сьогодні він чомусь був менш рухливий, але чистий і чепурний, як завжди. Неквапно проходила Олена перед великими вікнами крамниць, у яких по-мистецьки були розташовані речі. Але найкоштовнішим мистецьким твором був сам Київ, із своїми горами, будинками, садками й парками... Залитий сснйашним промінням, він, як той лицар, стояв на варті Богом обдарованої духовою красою і природою уквітчаної України. Олена не дивилась більше на вікна крамниць, її захоплювали й викликали святочний настрій бані Михайлівського монастира і св. Софії, які виблискували на сонці своєю позолотою. А внизу, широкий і маєстатичний Дніпро. Торкаючись своїми водами скелястого берега, він оповідав... як ними гонив колись княжі „Галери” й козацькі „Байдаки” аж до „Синього

Моря"... На горі, з хрестом у руці, стоїть св. Володимир і благословляє ці води сивого Дідуся, в яких першим прийняв хрищення, а з ним уся Русь — Україна...

Цевно, Олена була б іще милувалась красою свого рідного Києва, але від цього збудила її мелодія давона на ратуші, який вибирав одинадцятую годину. Вона зупинилась на розі Хрещатика й Олександрівської вулиці й дивилась, як на майдані перед ратушею стояла чота вояків-москалів, а перед ними ходив з одного кінця до другого старшина і, видно, давав якісь розпорядження. „І доки вони будуть тут стовбичити”, — подумала Олена й піднесла руку, щоб затримати візника, коли враз... О, Боже! Що це?.. Закокотів кулемет, затріщали рушниці... московський старшина махнув руками й повалився додолу, а за ним кілька вояків, решта розбіглись, поховались під мурами й почали „кудись” стріляти... Олена хвилину стояла, мов задубіла, потім у безтямі побігла Олександрівською вгору... „Що це? Що це таке?!” — запитувала вона себе. Біля неї бігли перелякані люди і десь швидко зникали. Одні падали на вулиці і, вже не потребували сховища, а другі забігали до будинків. В одну мить вулиця обезлюдніла. Олена пробігла біля підвороття великого будинку, в якому ховалось уже багато людей. Хтось кричав і кликав її з підвороття, але вона не чула... Перед нею маячила груба це-

ментова баба, на якій наліплюють театральні афіші й різні адміністративні оголошення, в ній вона бачила свій рятунок і бігла до неї з усієї сили... „Т-р-р-р-р! Па-па-па-па!.. Пі-у пі-у пі-у пі-у!“ В голові Олені торохкотіло, шуміло, у вухах лящало... Її охопив жах, огорнуло холодом, паралізувало мізок... Жодного відруху думки... Лише один — єдиний голос заглушував усе і пхав її наперед. Туди, до цементової баби. Там рятунок... І Олена бігла — бігла... А за нею гналось дивне страхіття і витягало кістяки-руки, щоб її зловити... Але вона таки втече від цього страховища... Ось уже недалеко. Олена напружує всі сили. Ще п'ять, три кроки... Нарешті... Ток... Олена почула, як її хтось сильно пхнув. Ноги ослабли й зігнулись... Вона похилилась, ніби спотикнулась і... сіла. Хотіла притулитись до баби, але вона почала рухатись... Спочатку помалу, а дедалі все швидше, швидше, чудернацько відкидаючи свої незграбні кривулі-ноги. Потім замолочила ними, як вітряк крилами і... зникла. Олені аж смішно зробилось. А все ж таки добігла... От тільки недобре, що вона сидить на пішході, немов якась жебрачка. Який сором... Ще побачить хтось... І тріскотні не чути... Десь далеко — далеко... Таки, втекла... Олена хилиться все нижче...

А над нею, майже торкаючись її чола, нахилившись стоїть Вирва...

— Данилку! Я так довго тебе чекала... Тепер ти не залишиш мене, любий? Олена вдивляється в дорогі його риси, але замість Вирви, бачить біля себе, Софію Федорівну... Вона кладе її голову на подушку й ніжно гладить рукою обличчя, чоло... Олена щасливо усміхається.

— Матусю! Ти прийшла, щоб побажати мені, доброї ночі? Я дуже хочу спати. Спатки...

— Спи, моя донечко...

Поцілувала Олену й відійшла, а біля дверей зупинилась і промовила:

— Добраніч, доню...

Олена намагається щось відповісти і, мов нижній акорд завмерлої арфи, з напіввідкритих її уст почулось: „Мамо”...

З-під голови показався червоний струмок, — вибіг на середину камінної плитки, він нерішуче зупинився... Потім побіг далі, сховався в ямку і, почав її наповняти...

Стрілянина то вшухала, то вибухала ще з більшою завзятістю. В підворітті, яке оминала Олина, цілком безпечно. Воно має грубі стіни й кулі до нього не залітають, а не зважаючи на це люди перелякані. Он у самім кінці біля сходів, що провадять на перший поверх, три жінки з маленькими дітьми, вони тулять їх до себе, трасучись усім тілом. Перед ними кілька робітників, які заспокоюють переляка-

них мамів та інших жінок. Ближче до дверей стоять і сидять на долівці жінки, чоловіки й підлітки. З лівого боку під стіною сидить старенька бабуся, вона часто христиться й ворухить губами, — молиться... З другого боку, проти неї, підпер стіну здоровий, плечистий, високого росту городовий. На нім з лівого боку висить „оселедець” (куценька шаблюка), а з правого, причеплений за шию жовтим шнурком, які вживають дядьки до кресала, щоб запалювати люльки, пістоль. Він важить з п'ять кіло з „гаком” і називається „Бульдог”. Зразок його ще з шістдесятих років дев'ятнадцятого століття, і стріляє він олив'яними кулями. Серединою, туди й назад, в старомоднім чорнім плащі з витертим оксамитовим коміром, нервово ходить маленький, сухорлявий панок. Обличчя в нього пташине, як кулачок. Ніс форми горохового стручка, з бульочкою на кінці. І ніби від сорому за цей ніс чи за бульочку, чи... за все разом, його очі, як дві ягідки з бузини, сховались далеко під чоло, яке накривав чорний казанок з блискучими від поту плямами, а з під нього виглядали пасма пом'ятого гнідого волосся. Здається, що стрілянина впливала менше на панка, ніж здорова й спокійна постать городового (поліца). Видно було, як він оглядав його з презирством, майже з ненавистю. Але той стояв спокійно, і не звертав на панка ніякої уваги. Нарешті панок не витримав і, підійшовши до

городового, почав „колоти” його бузиновими ягідками...

— І чого ви тут стовбичите? — викрикнув нараз панок. — Там іде бій, змагаються! А ви тут чманісте? І навіщо ви теліпасте при боці оту зброю, га?..

Городовий був думками десь далеко і, від несподіванки, аж здригнувся. Він випростався, розправив груди і, дивлячись униз, збентеженим голосом відповів:

— Што ж, ми? Конєшно, так сказати... Ми поставлені для безпорядку... Ну, а коли єжлі січас ліворуція, так ми ж тут при чом? Да! Одним словом, безобразіє! Понятно?..

Панок аж затрусився. Слова городового так його поденервували, що він не міг говорити, лише викрикував, передразнюючи городового:

— „Понятно! Понятно!”

І цікаво було б послухати, що відповідь панок городовому, але в цей час до підворіття внесли раненого козака. Він був без жупана. Сорочка на лівім плечі в кров'яних плямах. Штани на обох ногах порвані і теж скривавлені. Козак соромливо усміхався, ніби перепрошував за свою „необережність”... Городовий швидко підскочив до раненого і викрикнув:

— Пори рубашку! Нада негайно остановить кров!..

— Залишіть дядьку! — промовив один з

козаків, що принесли раненого. — Обійдемося і без вас...

Городовий зігнувся. Голова його влізла в плечі. Він якось винувато оглянувся і — зустрів утоплені в нього „бузинові ягідки” панка. Не відриваючи саркастичного погляду від городового, панок тріюмфуюче відповів:

— Да! Понятно!?

Глянувши на панка, городовий знизав плечима, відійшов від гурту і зник за дверима...

Стрілянина перенеслась вище. Олександрівською бігли козаки із шликами на шапках, а поміж ними цивільні, незручно тримаючи в руках рушниці. Були тут молоді юнаки, студенти й бородачі, різного віку і соціального стану. Десь недалеко на горі, аж захлинався в своєму цокотінні кулемет, випльовуючи смертельні кульки з гарячої цівки... На середині вулиці лежали нерухомі постаті, а попід мурами будинків сунули живі... Обличчя в них похмурі, уста затиснуті, і від їхніх наїжених багнетів робилось моторошно...

З будинку, що стояв на розі Олександрівської і Миколаївської москалі поливали вулицю з кулемета і цілковито унеможливлювали наступ українцям. Але ось від купки Богданівців, (Полк імени Гетьмана Богдана Хмельницького), які лежали під муром, висунувся козак. В лівій руці тримав рушницю, а в правій „диню” (ручна граната) і повз на животі, наближаючись до будинку з кулеметом. Кулі

черкали по камінному бруку на віддалі трьохчорирьох кроків від цього сміливця, але не могли його досягнути, бо кулемет мав обмежений радіус обстрілу, і стріляти так скісно не міг. Для цього треба було змінити положення. Здається, що кулеметчик це збагнув і... певно збагнув небезпеку, яка „повзла” до його позиції. І враз кулемет замовк. Користаючи з цього юнак схопився на ноги і чимдуж побіг до будинку. Не зупиняючись, він потягнув зубами кільце запальника і махнув рукою. Дзенькнула у вікні шиба, і в той же момент зацокотів кулемет... Почувся вибух двох гранат, що висіли на поясі в козака і — розкидали його тіло по вулиці... За пару секунд вибух потряс будинком. Крізь вікна й діру в стіні показався дим. Кулемет перестав цокотіти. З-під мурів почулось радісне „Слава” і покотилось Олександрівською аж до Арсеналу... Червоні язики щораз більше охоплювали полум'ям будинок, і з нього вже не чути було реготу кулемета... Шпитальні й військові авта збирали по місті перші жертви, які впали за Волю й суверенне право Українського Народу... Москалі замкнулись в Арсеналі, що його обложив Харківсько-Слобідським Козацьким Кошем, отаман Симон Петлюра. Не зважаючи на запеклу оборону Арсеналу, по кількох днях облоги він був здобутий...

Радісно гули дзвони св. Софії і всіх церков та благовістили перемогу... Молились ки-

яни і дякували Господу Богу, що допоміг їм вигнати наїзника-москаля.

З-над Дніпра йшов лагідний подих весни, від якого тихо маяв на ратуші жовто-блакитний прапор, вітаючи Київ знову столицею Вільної України.

XXXVI

З гуркотом і шипінням увігнався на станцію Київ пасажирський поспішний потяг і раптом зупинився, тяжко віддихуючи, мов біговий кінь після довгих перегонів. Застукали двері вагонів, і з них почали виходити заспані й потомлені пасажири. Була друга година по півночі. Біля виходу до міста стояла варта й перевіряла папери. З передостаннього вагону третьої класи виходили озброєні вояки, тримаючи в руках валізки, клунки та інші пакунки, відійшовши кілька кроків від вагона складали все на долівку і чекали на інших. Високий і кремезний підстаршина, з трьома наличками на наплечниках, стояв біля дверей вагона і час від часу запитував:

— Ну, всі вже, чи ні? Швидше там! Чого так довго воловодитесь?

У дверях вагона появилася невеликого росту вояк з торбою на плечах і двома вели-

кими валізками. Спритний і рухливий, але не міг дати ради з тими валізами, видно, що вони були досить важкі.

— Хлопці! — крикнув десятник. — Ану, допоможіть Іванові знести валізи!

Підбігло три вояки, взяли валізи й понесли до гурту, а Іван зіскочив і звітував:

— Уже всі, пане десятнику!

— Та вже. Коли бачу тебе, то вже знаю, що всі, бо ти завжди останній...

— Це валізи мене затримують, пане десятнику.

До гурту наближались два старшини, і коли вони були вже недалело, десятник подав команду:

— Струнко! Праворуч глянь!

— Добридень, друзі!

— Доброго здоров'я, пане поручнику! — гримнули вояки.

— Стояти вільно! — сказав Вирва.

Це був він, підпоручник Харченко і найвірніші козаки з батареї, які ніяк не хотіли його покинути.

— Ну що, стомились трохи?

— Не дуже, пане поручнику! — відповів десятник Гарасименко. — Он у вашого Івана аж очі попухли від сну...

— Неправда! То від валіз, — обізвався Іван.

Усі зареготали.

— Нічого, хлопці! Тепер відпочинете.

— Така вже наша вояцька доля. А вояк ніколи не повинен бути ні стомлений, ні зажурений... Зачекайте трішки тут, я зараз прийду і скажу, що робити далі.

— Михайле! — звернувся Вирва до десятника. — Якби хтось питав, що це за частина або вимагав паперів, пішли його до мене. Я буду в коменданта станції.

— Слухаю, пане поручнику!

— Ходім, Романе!

— Ах, Даниле! — заговорив Харченко коли вони відійшли. — У мене болить душа, що ми не змогли переїхати до Києва цілою частиною. От була батарея!..

— А курінь потуги хіба був гірший, Романе? І не мороч собі голови тим, чого вже не можна направити. Радіймо, що ми вже на Україні і що воюватимемо за власну державу, а не здобуватимемо „велічіє” Москві, яка українським козаком виграла всі битви...

— То правда...

Комендант станції, полковник Кагла, з Катеринославщини, вислухавши звіт, щиро привітав Вирву й Харченка.

— Дуже, дуже приємно, пане поручнику, — стискаючи руку Вирві, заговорив комендант. — Прошу сідати. Розкажіть, як ви перейшли кордон. Бо, звичайно, ми маємо відомості про події на фронті, але не такі свіжі й детальні.

— Подорож наша, пане полковнику,

була трудна й дуже небезпечна. Але завдяки свідомості і дисциплінованості моїх козаків, закінчилась щасливо, коли не рахувати інцидента на кордоні, в якому ми втратили трьох вояків убитими і сім пораненими. Ранених ми залишили в Ніжені. Але червоним ця сутичка коштувала багато більше. З їхнього батальону, біля трьохсот всяків, лише третина була взята до полону, решта впали, як також забрали багато майна і зброї. Щоправда, нам уже помагали фронтові частини наших Запорожців...

Вирва широко поінформував полковника про настрій у заціллі ворога, про матеріяльні засоби й його мілітарну силу. Закінчивши свої інформації, він додав:

— Якщо наш уряд не проголосить мобілізації, то ті військові частини, які зформовані з приватного почину, не затримають москалів, і Україна буде ними знову окупована...

— Ви кажете, про мобілізацію? Певна річ. Всі військові кричать про це. Але, на превеликий жаль, наш уряд не хоче цього зрозуміти і, замість мобілізації, наказав демобілізацію... Він думає відновити українську державу гаслами і... гучними промовами. А в цьому якраз усе наше нещастя, пане поручнику...

— Дивує мене таке рішення уряду, пане полковнику. Нехай підуть і подивляться, як розмовляють з тією сірою масою червоні ко-

місари. Вони поводяться з нею втричі гірше, ніж поводились старшини з вояками при царському режимі. В них не існує зараз балачок, а наказ і виконання.

— Для нас, військових, це зрозуміла річ, пане поручнику, і так воно й повинно бути. А наші соціялісти хочуть язиками зупинити московські гармати...

В цей час почувлись гарматні вибухи. Вирва й Харченко насторожились, почувши „мову” рідної зброї, і запитливо глянули на коменданта. Полковник зрозумів їхні погляди і, усміхнувшись, промовив:

— Це на печерську, біля Арсеналу. Ось уже третій день облягає його отаман Петлюра своїм Кошем. Москалі мають досить зброї, але не мають що їсти, і мусять піддатись з години на годину...

— Так? А нам казали в Ніжені, що у Києві вже нема москалів.

— Вам казали правду, пане поручнику. Два дні, як ми вигнали москалів з Києва, а те, що вони ще тримаються в Арсеналі, в рахубу не беріть...

— То добре, пане полковнику. Можливо, що я із моїми гарматами ще застану їх в Арсеналі.

— Не думаю, пане поручнику. Поки ви залагодите свої справи в міністерстві, Арсенал уже буде наш. А, крім того, ви й ваші люди мусяте відпочити після такої далекої й

тяжкої подорожі.

— Власне, мені йде більше про людей, ніж про мене і мого побратима, пане полковнику. Чи не буде ваша ласка — примістити їх хочби на одну-дві доби, поки міністерство зарахує мене й моїх козаків до активної служби.

— О, це не буде жодна ласка, пане поручнику, а навпаки, уважаю моїм обов'язком подбати про товаришів зброї, та ще з такої далекої подорожі.

Полковник підійшов до телефону й викликав старшину з комендантської сотні. За пару хвилин молодий хорунжий стояв у кімнаті і слухав його наказу.

— Скільки у вас людей, пане поручнику?

— Два старшини, чотири підстаршини і вісімнадцять козаків, пане полковнику. Але мене і підпоручника Харченка прошу не рахувати, як також мого джуру, бо ми поїдемо до готелю.

— Добре. Пане хорунжий! Примістіть козаків пана поручника в комендатському будинку. Я пригадую собі, що місця там досить.

— Так, пане полковнику! Половина сотні несе варту, і ліжка стоять порожні. Але, крім цього, ми маємо ще запасові ліжка, на яких можемо розмістити більше як двадцять козаків.

— Оце й гаразд! Скажіть командирові сотні, що я наказав примістити вояків пана поручника. Дати їм по коробці м'ясних консервів, хліба, а головне — зварити чаю, бо у

вашій подорожі, я думаю, ви були позбавлені гарячої страви. А відзавтра, тобто вже відсьогодні, зарахувати на повне харчування.

— Слухаю, пане полковнику!

— А вас, пане поручнику, — звернувшись до Вирви, — прошу подати звіт: Коли ви приїхали до Києва і скільки з вами вояків. Ну, знаєте, це вже відома нам військовим формальність...

— Слухаю, пане полковнику! І дуже сердечно вам дякую. З вашого дозволу, я зголошусь до вас сьогодні по обіді.

— Буду радо вас вітати... Щастя вам Боже!

Вернулись на станцію. Вирва дав відповідні розпорядження десятникові Гарасименкові, казав Іванові взяти візника і всі три поїхали до готелю.

— Романе! Будемо щось снідати?

— Ти що, глузуєш, Даниле? Снідати? Та я ледве на ногах держусь від втоми. Єдина моя мрія зараз — до постелі... І якби вона не була така чиста, то я таки відразу впав би на неї, от так, у шинелі з ногами й у чоботях, як у тім бруднім вагоні.

— Невже ти такий стомлений?

— Кажу тобі, що ніколи й ні одна жінка мене так не вабила, як оця постіль...

— Гай-гай! Пропав вояк ні за цапову душу...

— На цілу добу! І не важся мене будити, Даниле!

— От такої! Ти ж мав їхати зі мною до мовї нареченої.

— І поїду! Тільки не сьогодні. Вибач мені, друже. Але я міркую, що ваша зустріч краще відбудеться без зайвих свідків...

— Не крути, Романе! Бо я розсерджусь...

— Даниле, голубе! Зроби мені ласку, пощади мене...

— Ну, добре, добре! Спи вже, ледащо...

І через кілька хвилин Харченко вже хропів, аж підборіддя йому трусилось.

Відхиливши двері до коридору, Вирва покликав джуру.

— Що накажете, пане поручнику!

— Ти теж спиш?

— Ні, пане поручнику! Я ще міцний...

— А чого ти кліпаєш очима, як та курка?

— То вони, кліпають, без мого дозволу, пане поручнику...

— Хай вам грець, сплюхи! Іди й приготуй мені чисту білизну, новий мундир і чоботи. Принеси все це й прилад до голення. Замов купіль та йди спати.

— Слухаю, пане поручнику.

Вирва почував себе утомленим не менше, як його приятелі. Але думка про близьке побачення з Оленою, надавала йому сили й бадьорости. І де ж би він тепер спав, коли в грудях у нього клекотіло, немов у казані... Хвилинами Вирва хмурив брови, балакав і жестикулював руками, ніби когось пере-

конував. Його боліло також, що не зміг перевезти свою батарею на Україну. Ох, і батарея ж була! Маючи одну таку Бригаду, можна було б Москву бомбардувати... Не дали, песиголовці, дозволу на переїзд. Де там! Мало що самого не заарештували, та спасибіг Павлові — урятував. Вивіз його і цю жменьку вояків на своїм човні аж до порту „Або”. Але й москалі з’їли дулю... Батерію і всі кулемети передали фінам, а людей демобілізували... Це нічого. Гармати знайдуться й на Україні, люди також, тоді й побалакаєм... І лице Вирви розпромінилось.

Він стояв перед великим дзеркалом, одягнутий і причепурений. Очі його горіли завзяттям. Він випростався, розправив груди і промовив:

— Так, побалакаєм!..

Харченко спав так міцно, що його й з гармати не розбудив би. Вирва глянув на нього, усміхнувся, підійшов і накрив його ковдрою, яка майже спадала з ліжка. Потім викликав кельнера, замовив снідання й чорну каву, й вигідно сів у велике м’яке крісло. Була шоста година ранку... Коли враз почув, що хтось його сіпає.

— Пане старшино! Пане старшино! Прощу вставати!

— Га? Що? — протираючи очі, промовив Вирва.

— Не можу вас добудитись... Вже сні-

дання подане.

— Снідання... Яке снідання? І враз пригадав. Ага! Так, так... Дякую!

— Тут усе маєте на столі.

— Гаразд, можете йти.

Коли кельнер вийшов, Вирва обприскав себе одеколоном і цілком прочунявся. Цей короткий, але міцний сон, трохи відсвіжив його. Глянувши на годинника, він сів до столу й почав снідати. Вирва їв небагато, не зважаючи на те, що страва була добра і смачно приготовлена. Відсунувши її набік, він випив одне, потім друге горнятко кави, накинув на себе шинелю і швидко збіг на низ.

— Прибуду на одинадцятую годину, — сідаючи в бричку й у захопленні промовив він. — Я думаю, що вони вже повставали...

— Що, прошу? — відізався візник.

— Нічого, — усміхнувшись промовив Вирва. — Їдьте швидше, то дістанете добру нагороду...

— Слухаю, пане старшино! І кінь рвонув з місця, а Вирва знову віддався мріям... Ну, певно вже повставали. Лесю моя! Квіте мій! Ти не чекаєш мене сьогодні? От буде несподіванка... Ось так їхав я тоді, на Свят-вечір, але, здається, менше хвилювався... Ні, теж хвилювався, тільки йнакше і — серце так не тіпалось, як зараз... Ну, та не гупай так, навіжене, а то ще вискочиш...

На пішоході перед будинком Софії Федо-

рівни стояло кілька осіб, і коли візник зупинився біля дверей, всі оглянулись і почали про щось шепотіти. Вирва не звернув на них жодної уваги. Заплатив візникові, подякував, що добре їхав і, наближаючись до дверей, побачив, що вони відчинені завстіж. Дивно... скільки разів я приїздив сюди, але завжди ці двері були замкнуті... Вирва на хвилинку зупинився і спохмурнів. Потім усміхнувся і тихо промовив:

— А, мало що. А зараз відчинені, ну й що ж?..

Він швидко увійшов до передпокою. В кріслі біля столика, сперши голову на руки, сидів Максим, а десь здалека долітало скавуління Дука. Зачувши, що хтось увійшов, Максим поволі підвів голову і хвилину дивився на Вирву, а потім викрикнув:

— Барин! Ваше благородіє!

— Максим? Здоров будь, Максиме!

Максим схопив руку Вирви і хотів поцілувати, але він вирвав її, притягнув до себе Максима і поцілувався. Усміхаючись, Вирва лагідно промовив:

— І не важся мені ніколи цього робити, як також називати мене „барином” або „вашим благородієм”. Бо це, московське, а звертайся до мене просто: пане поручнику.

Максим дивився на Вирву, а по його лиці котились сльози й неначе робили на нім два рівчаки. Вирва споважнів. Поклавши ру-

ку на плече Максимове, він запитав:

— Що з тобою, Максиме? Чи не трапилось чого? — і швидко оглянувся довкола. Дзеркало, перед яким він завжди чепурився, було завішене чорною матерією. Страшне передчуття охопило Вирву. Він зблід і затиснув щелепи. Хвилину пожирав Максима очима, а потім тихо промовив:

— Кажи, Максиме, що трапилось?

— Ох, пане поручнику! Нещастя... І таке нещастя, що не смію й вимовити...

— Кажи!..

— Наша панночка... Олена Андріївна... Була в місті, коли несподівано, почалась битва з москалями і... її привезли неживою...

Вирва відчув, ніби хтось ударив його з усієї сили в груди... В очах йому почорніло, і він почав летіти в якесь провалля... Інстинктивно витягнув руки, щоб за щось уцепитись і — сперся на стіл... Це відразу його пробудило і вернуло притомність. Він стоїть і безвиразним поглядом дивиться на Максима, який тримає його під пахву і просить сісти... Раптом відчув у собі абсолютну пустку. Цілковиту порожнечу... Хотів щось думати, про щось запитати, але думка, що ледь народжувалась, тут же завмирала. Болючий, незрозумілий шум відбувався в його голові, і була вона подібна до вулика, до якого бджоли влітали й вилітали... Десь далеко пролунав голос Максимів, почув як Софія Федорівна кри-

чала, потім почала реготати... Приїхали якісь люди, посадили її в авто і кудись повезли...

Вирва нічим не реагує на слова Максима, навіть не помічає його присутності. Спершись руками на стіл, широко відкритими очима, він дивиться на завіжене дзеркало... Раптом, відхиливши Максима, повернувся і твердим військовим кроком, як манекен, іде до блакитного сальону. Дійшовши до дверей, зупинився. Уста затиснуті. Лице — як закам'яніла маска. Ні один м'яз не дригне на нім... Але ось — якась думка ворухнулася в його голові. Очі сковзнули по домовині і зупинились на якимсь блискучім предметі. Ах, так. Вирва знає, що це таке. Це клямка. Він пильно дивиться на неї і бачить, що вона не прикручена гвинтами, а прибита цвяшками. Його це обурює. Певно, цвяшки пройшли через дошку домовини і, колять Олену... Вирва іде щоб переконатись. Зробивши крок, вже забув про це... Клямка закрутилась і осліпила його. Він зажмурих очі, похилився і... сперся на одвірок... Оксана стояла перед домовиною Олени з похиленою додолу головою. На брязкіт острогів Вирви, підвела голову і обернулась. Побачивши його біля одвірка, вона слрикнула, підбігши до нього і, схопивши його руку, заговорила:

— Ох, паничу дорогий... Ох, наш дорогий, Даниле Карповичу! — і залилась в риданні. Вирва хвилину ніби вагався. Дивився на Окса-

ну, яка притулила його руку до своєї щоки, і по якій збігали її сльози. Usta Вирви скривились у страдальчу усмішку. Він підвів її голову й пригорнув до себе. Цей жест Оксани зворушив і пробудив його.

— Дякую тобі, Оксанко, — промовив Вирва, — легко відхилив її й підійшов до домовини.

Олена лежить відкрита, в ясній балевій сукні. На її матовім спокійнім лиці брови й вії виразно виділяються і видаються, як намальовані. Бліді повні уста залишились напіввідкритими, і це робить враження, ніби вона спить... Вирва не відводить очей від Олени і відчуває, як у ньому щось обривається і повільно гасне в душі те світло, яке дотепер манило й вабило. Метеликами пурхають в його голові коротеньки епізоди минулих щасливих днів... Викреслюються найменші натяки й деталі, які мали перетворитись у квіти його життя. Ніколи він не розумів і не відчував у них тієї глибини так, як сьогодні. Але казка вмерла, а з нею квіти його життя. Залишилась порожня страшна дійсність... Дійсність... Дійсність... Повторює розумом Вирва і бачить як ці слова зливаються до купи і з них витворюється щось величне, незбагненне...

„Що це таке?“ — думав Вирва, і почув, як хтось ніби шепнув йому на вухо:

— Це ж і є — Дійсність...

Вирва здригнувся і оглянувся. Біля нього стояв Максим, який, нахилившись трішки, промовив:

— Пане паручнику, уже просять вашого дозволу, чи можна накривати домовину?

Вирва повернув голову й побачив двох погребників, що стояли з віком від домовини. Він хвилину оглядав їх, потім підійшов до великої китаці червоних троянд і взяв з неї кілька галузок та вернувся до домовини. Поклав кілька квіток на груди Олені, а рештою уквітчав голову. Нахилившись, дивився в спокійне й ніби усміхнене її обличчя, якого ніколи, ніколи більше не побачить... Потім поцілував руку і в чоло, зробив глибокий уклін і відійшов.

З Максимом і двома незнайомими йому мужчинами виніс домовину на катафалк і сів біля шофера. Місто живе, тішилось... Катафалк зупинився, щоб пропустити якусь військову частину. Майнули в уяві його вояки, Роман. Бій на кордоні... Подорож... Бач, Роман так і не побачить Лесі... Знову катафалк зупинився. Цим разом уже треба висідати. Вирва зносить домовину до могильного склепу і... дивиться на другу домовину. Розглядає вінки на стінах, зупиняється на портреті молодого вродливого старшини — улана... Хвилинами Вирва не розуміє, що з ним діється і чого він тут опинився. Чує лише, як його дошкульно болить голова. Але ось уже

кінець. Люди розійшлись, залишилися тільки Максим і Оксана.

— Усе вже скінчилось, пане поручнику, — говорить Максим. — Поїдемо додому...

Нахмуривши брови, Вирва щось думає...

— Так, Максиме, „усе скінчилось"... Але я ще хочу залишитися тут... Можете їхати. До побачення, Оксано! До побачення, Максиме!

Максим хотів його обняти, щось сказати і, певно не відважився. Він тільки потиснув Вирві руку вище ліктя, похитав головою, і вийшов з Оксаною із склепу, заливаючись сльозами...

Залишившись один, Вирва сів на підвищення біля Оленої домовини, і опутивши голову на руки, ніби пірнув у глибокий сон...

Вирва дуже поспішає, щоб прибути на час, бо знає, що його чекають, але раптом натикається на якесь військо. Чує, як десь близько покотить кулемет, тріскотить рушнична стрілянина. Роман тут, біля нього. Щось кричить йому і махає руками, але він не слухає його й біжить з усієї сили... Нарешті опинився на великій леваді, коли бачить, а недалеко від нього — Олена. Вона ходить і збирає квіти...

— Лесю! — крикнув він на радісах, і ще швидше побіг до неї. Біжить Вирва, а довко-

ла нього квіти, тільки дивні якісь. Він ще ніколи не бачив таких. З одного боку блакитні, як небо, а з другого червоні. Голівки їхні похилені і, замість роси, немов рубіни горять на них краплини крові... Олена йде межею та зриває блакитні квіти. Але з хвилиною, коли вона кладе їх на руку, вони стають білі, як вишневий цвіт... Олена в тій самій білій сукенці, в якій він бачив її в мастьку на Полтавщині... Її усмішка, як золотий промінь, вливає життя й радість в його груди... Він простягає до неї руки й кличе:

— Лесю! Квіте мій! Я так поспішав до тебе... Але вона не зупиняється, а щораз більше віддаляється від нього. І, показавши рукою в напрямі червоних квітів, промовила:

— Не йди туди, Данилку! Там... Кров... Вирва напружує всі сили, щоб наздогнати Олену, робить скок через рівчак і — падає. Олена зникає...

З мутнілими і ще сонними очима Вирва обводить склеп, темряву якого ледве пробиває через малесеньке віконце в дверях ранішнє світло. Він дивиться довкола і здивовано запитує себе:

— Де я? Аж ось очі його падають на блискучий предмет. Клямка. Я вже її десь бачив... І свідомість вертається до нього, мов блискавка...

Вирва закрив лице руками і аж тепер з грудей його вирвалось ридання... Схиливши

голову на домовину, він не помічає, як сльози спливають по ній, а з ними відходять бажання й мрії молодого юнацького життя... Зупинившись біля дверей, він останнім поглядом обводить склеп. Все в ньому таке, як і „колись"... Тільки замість одної, стояло тепер дві домовини, і не горіла лампадка перед образом Христа... Вирва дивиться на образ і... пригадалися йому слова, які він сказав „тоді" Олені:

— „У вас, певно, є ключ від склепу..." І по його сумному й стомленому обличчі знову плывуть сльози, і як пелюстки із квітів на весні, вистелюють йому нову дорогу до життя...

— — — — —

Блідий, із запалими очима й щоками, ледве посувається Вирва по тій самій алеї, якою провадив Олену в першу їхню зустріч... На деревах і кущах бузька розпукувались бруньки. Цвірінькали пташки. Від зимового сну пробуджувалась природа і рвалась до життя... А під Арсеналом вибухали гарматні постріли і... нагадували Вирві його обов'язок перед Батьківщиною...

Е П І Л О Г

Україна здригалась від п'яного реготу московських червоних катів, які несли їй смерть духову й фізичну. Щоб боронити право нації й свою Батьківщину, Божі й людські закони, проти московського деспота виступила жменька українських „Лицарів абсурду”, яких провадив у бій Головний Отаман, Симон Петлюра, і творив легенду про — „Українського Лицаря без зброї”... Але жменька тих Лицарів, не могла стримати тієї навали й гинула в нерівній боротьбі...

В Україні панував жах і анархія, розгубленість „державних мужів”, невиразна політична лінія уряду, який покладав надію: то на порозуміння з „московською демократією”, то чекав допомоги від „Антанти”, зігнорувавши цілковито головну силу, яка являє собою єдиний чинник у виборенні державної незалежності, це — сила власного народу, на яку в першу чергу мав опиратись і вести до перемоги уряд... Багато з тих, що були проти формування української національної армії під час зриву — прозріли... Руїна і трупи цивільного населення переконали їх, що здобувати й боронити державу може тільки своя — національна армія...

Міркуючи над „державною мудрістю” тих

зоологічних патріотів та дивлячись на безладдя, хаос і руїну, у яких борсалась Україна, Вирва не раз пригадував слова друга, графа Лаурвігена, сказані ним напередодні революції:

„Коли державою керують нездари, політичні шахраї, запродавці, то які накази дістануть від них армія?“...

Після смерті Олени Вирва цілком змінився. Його оптимізм, безжурна й весела вдача зникли. Не було більше в його очах того лагідного, замріяного і добродушного виразу. Він став похмурий, мовчазний, уникав товариства і не любив, коли йому нагадували про Олену. Смерть її, зруйнування свого щастя, смерть батьків і катування українського народу — це все в очах Вирви, лежало на сумлінні москалів, без різниці їхніх політичних провідів і кольорів... Цього злочину не вишкрабають із своєї імперіялістичної історії москалі і, рано чи пізно, понесуть за нього кару.

В найзапекліших боях та найнебезпечніших розвідках не тратив рівноваги й виходив неторкнутим, неначе сама доля його падала. Натомість та сама доля поглибила його ще свіжу душевну рану, і Вирва пережив смерть другої близької йому істоти, свого друга й побратима, підпоручника Харченка, який упав у бою на своїй рідній Полтавщині, під Лубнями. Зауваживши одного дня срібні нитки в своїм

чубі, Вирва не давав цьому жодного значення. Біля нього ще жили його побратими — вояки, а найближчі до нього: підхорунжий Гарасименко і джура Іван, які ним піклувались і не спускали з нього очей.

Українська армія разом з німецьким експедиційним корпусом гнала червоних москалів до Чорного моря. Вирва навідався в маєток Софії Федорівни, але застав там самі руїни. Іван Тимофійович організував повстанський загін, який довго обороняв довколишні села від червоних сатрапів, але прийшла їх більша сила, і повстанці мусили відступити. В останній битві Іван Тимофійович був ранений, захоплений у полон і — розстріляний. — Дочку, Наталку, забрав із собою „Воєнком” (військовий командир), а збезчещена дружина збожеволіла й під час пожежі в маєтку кинулась у ставок і втопилась. Про сина Володимира ніхто нічого не знав, аж пару місяців пізніше Вирва випадково довідався, що він загинув під Крутами. Софія Федорівна, після чотирьох місяців тяжкої душевної недуги, померла, а старша донька, Марина, виїхала за кордон. Максим пішов до війська, у полк Чорних Запорозжців, а Оксана, від якої Вирва дістав ці всі відомості, залишилася в батьків на селі.

В Нікополі Вирва здібав підполковника Потугу, який уже був командиром полку, і від нього довідався, що лейтенант Павло Шу-

ляк і мічман Андрій Перепілка перевелись до Чорноморської фльоти і брали активну участь в українізації її. Дальша їхня доля невідома.

З Потугою Вирва здивався ще кілька разів на фронті, аж під час відвороту української армії до Збруча, Потуга впав у бою під Шатавою, на Поділлі. Якраз в той сумний час, щоб „підсилити” боездатність армії, якої, до речі, в неї ніколи не бракувало, чи з інших причин, про які ми ніколи не довідаємось, уряд, на зразок московських червоних комісарів, увів в армію „Державних інспекторів”. Цими „наглядачами” „уряд” підкреслив своє недовір’я до національної армії, а зокрема до її старшинського корпусу, який сам слідкував за ворожим елементом в армії, маючи при кожній частині розвідчі відділи. Старшини були обурені таким виявом „опіки” над ними, але усунути інспекторів з армії не могли, бо „уряд” був їхній, соціалістичний. А з другого боку, це був би бунт проти свого „уряду”, якому немає місця під час „визвольної війни” і який москалі, безперечно, використали б у своїх цілях. Тому інспекторам було запропоновано в спосіб „інтимний”, сидіти тихо й не вмішуватися в життя частин. Вирва передав таку постанову старшин інспекторові Теренчукові, соціал-демократові, який був призначений до його частин, і попрохав його притримуватись стисло цієї постанови. Теренчук

зрозумів прохання Вирви, сидів тихо, грав у шахи й читав „Капітал Маркса”. Коли ж у 1919 році українська армія під тиском білих і червоних москалів перейшла за Збруч, державний інспектор Теренчук зробився „українським боротьбистом” і пішов до червоних москалів, а Вирва залишився в запіллі й пішов у повстання. Розуміється, що ні один, ні другий про свої наміри нікому не говорили.

Повстанський відділ, до якого прилучився Вирва із своїми вояками, оперував в околицях його повіту, і він він здибав багато знайомих хлопців односельчан, як також отаман загону був його приятелем ще зо шкільних часів. Нарховував він понад тисячу повстанців, добре озброєних і дисциплінованих.

Багато лиха робили вони червоним москалям, не дозволяли їм грабувати селян „хлібозаготовкою”, винищували малі гарнізони, забирали зброю й майно з цілими „ревкомами”, тримаючи під своїм контролем три повіти. Кінний дивізіон добірних хлопців, яким командував Вирва (тут він мав інше прізвище), наводив жах на червоних, і вони на нього точили зуби.

Одного вечора, в місяці грудні, патруля затримала в лісі підозрілого дядька. Одяг на ньому був подертий і він трусився від холоду. На питання, що він тут робить, дядько відповів, що він утік від червоних, і обходить села, щоб не потрапити їм знову до рук. Він хотів

би прилучитесь до повстанців, бо чув від селян (збрехав), що вони десь тут оперують. Звичайно, патруля дядькові не повірила й привела його до повстанського штабу. При переслуханні виявилось, що це не був простий дядько, а „свідомий український патріот”, який змагався проти москалів в українській регулярній армії, як... „державний інспектор”, що дійсно підтвердив Вирва, бо знав його особисто. Теренчук залишився при повстанцях. Був добрим вояком. Користався симпатією й довірям старшин і товаришів — повстанців.

Минуло пару місяців. Повстанці мали здобути повітове місто й Вирва зголосився піти в розвідку. Довідавшись про це, Теренчук дуже просив Вирву взяти й його з собою. Вирва погодився й рано, до схід сонця, обидва вирушили до міста, За ними вийшла друга розвідка, завданням якої було: пильно стежити за Вирвою, і в разі потреби, прийти йому на допомогу.

Одягнуті в селянський одяг і з перепустками повітового „Ревкому”, вони щасливо перейшли рогатку й опинились у місті. Вирва віз на продаж конячку, а Теренчук теля. Недалеко від торговиці звернули в бічну вулицю, дійшли до брудної корчми під назвою: „Встреча Друзей”, прив'язали до паркана конячку з телятком і Вирва сказав Теренчукові:

— Ідіть цією вулицею, її перетинатимуть дві інші вулиці, минувши їх, звернете в ма-

лий провулок ліворуч, шоста від рогу, з правого боку, буде невеличка хата, а біля неї з лівого причілку росте стара велика липа, там живе ткач. Коли вас зустріне жінка, скажіть їй, що ви хочете бачити господаря й запитати його, чи не зміг би він виткати полотно... А коли побачите його самого, то, привітавшись, скажете:

„Багато снігу випало цієї зими! Будуть добре роїтись бджоли"... — А він вам відповість:

„Я вже заготовив другого мошника"...

Більше не говоріть нічого. Але добре за-
тямте, що він скаже вам...

— Це все, зрозуміли? Не переплутаєте?

— Зрозумів, пане поручнику...

Вирва пильно подивився в очі Теренчу-
кові і промовив:

— Обережно з титулами... Я вже вам сказав...

— Вибачте, я нехотячи...

І Теренчук закліпав очима.

— Ідіть з Богом і... уважайте...

Коли Теренчук відійшов, Вирва увійшов до корчми, замовив „пару чаю" (відома порція), підійшов до столика, полою свитки змів крихти й якісь недоїдки на долівку, вийняв з торбинки хліб і кусник сала, почав снідати. У корчмі було кілька селян із жінками, стара жидівка, яка питала в них, чи не мають масла й сиру, та три червоноармійці. Вирва

пильно слідкував за ними та прислухався до їхніх розмов, а вони смоткали сивуху й цинічно — зухвало оповідали, як вони „харашо” провели „время” в селі Д..., куди їздили запроваджувати „советскую власть” і відбирати у „куркулей ізлішки”... Тобто грабували населення...

— А дєвкі то якіє! — Пирцмакував рудий, з приплюснутим носом і монгольськими вилицями кацапура.

Вирва скривився від слів цих московських зайд, які викликали в ньому огиду й обурення, і, рука його відрухово сягнула за пазуху, де лежав пістол, але свєчасно похопився, і так сьорбнув гарячого чаю, що мало не пошк собі піднебіння. Поснідавши, Вирва вийняв кисета, скрутив цигарку й зацалив. Покликав корчмаря і заплатив за чай. За його розрахунками, Теренчук мусів би вже вернутись... Цей запах корчми його драгував, а особливо п'яна й вульгарна розмова червоноармійців, якої він не міг більше слухати. Вирва встав і вийшов надвір. Підкинувши сіна ковчачі і теляті, він скрутив другу цигарку і, ставши за рогом корчми, нетерпляче поглядав то в один, то в другий бік вулиці. І ось таки побачив Теренчука, який швидко наближався з протилежного боку вулиці, — і заспокоївся.

— Вас чекає той чоловік біля парового млина, — відсапуючись, промовив Теренчук. — Коли я прийшов, його не було вдома, і я

мусів трохи зачекати. Сказав, щоб ни йшли Поштовою вулицею, де менший рух, а вона якраз виходить до млина.

Вирва нахмурих брови і щось думав. Теренчук нахилився і почав підсовувати до конячки сіно.

— Добре! — По хвилині відповів Вирва. — А ви ведіть коня й теля на торговицю. Станете під муrom черепичного складу, і чекайте на мене. Через дві години я прийду...

Коли Вирва завернув за ріг вулиці, Теренчук залишив конячку й теля і швидко побіг у тому самому напрямі.

„Чому „ткач” призначив побачення біля млина?” — настирливо переслідувала Вирву думка. „Невже наше старе місце розконспірували червоні? Все можливе”...

Він ішов, не поспішаючи, спокійно, а одночасно стежив за кожним перехожим, не звертаючи уваги на маленького хлопчика, який човгав іззаду нього на одній лижві, збиваючи кийком по дорозі замералі кінські кізяки.

Вирва доходив до кінця Поштової вулиці, перед ним бовванів димар парового млина, коли враз побачив, як з одного будинку на вулицю висунулось дві постаті в шкіряних куртках і з наганами на поясах. Дійшовши до середини вулиці, вони зупинились і... в той же час, з обох боків показали озброєні червоноармійці, утворивши розстрільну, вони заблокували вулицю. Вирва почув, як у нього

ніби щось обірвалось у грудях. Він глипнув на перший будинок з правого боку, в який хотів кинутись, але з нього показалися ще дві постаті в шкіряних куртках, тримаючи в руках нагани, а позаду них червоноармійці. Вирва вмить збагнув, що все було точно підготовано і що тікати — це даремна справа, єдина надія на перепустку, і гірка усмішка появилася на його устах.

Спокійно й сміливо він наближався до передніх чекістів, і, коли підійшов до них на віддаль десяти кроків, побачив, як руки чекістів сягнули в кишені і в них опинилися пістолі. „Ах, так!“ І Вирва сунув руку за пазуху, а одночасно почув різкий голос іззаду:

— Руки вверх, і ні с места!

Оглянувшись, Вирва побачив два направлених на нього нагани. Рука у нього затремтіла. Він вийняв її зза пазухи і обидві підніс угору. Навколо нього утворився обруч з багнетів і наганів.

„Чому ж вони не затримують інших перехожих?“ — Майнула у Вирви думка. І раптом йому все стало зрозумілим...

„Ну, який же я недотепа“, — подумки ляв себе Вирва. — „А головне, пропустив дві нагоди які давали мені можливість вмерти вояком“.

Під цей час, маленький хлопчик, відчипивши свою лижву, погнав назад, добіг до рогу вулиці, за яким хрупав сіно добрий кінь,

запряжений в саночки, а на них сидів середнього віку кремезний селянин. Упавши на саночки, хлопчик почав швидко щось селянинові оповідати. Селянин скочив до коня, загнуждав його, обидва сіли в саночки й поїхали Поштовою вулицею до млина, залишивши доброї півв'язки сіна.

Коли Вирвині два пістолі, торбинка з хлібом, кисет з тютюном і гаманець з грішми опинились в руках чекіста, другий, до рота всунувши два пальці — свиснув. За пару хвилин від млина над'їхало закрите авто. Чекіст пхнув Вирву до середини, за ним полізли два інших чекісти і сіли з боків Вирви, тримаючи нагани напоготові. Той, що пхнув Вирву до авта, вийняв з кишені ключа і замкнув двері із зовні, Коли ця операція була закінчена, до авта підійшов Теренчук. Чекіст поплескав його по рамені й промовив:

— Да! Хорошая работа, товарищ Теренчук. За такую работу палагаетца харошее вознаграждение. — І звернувся до другого чекіста, додав:

— Ти, Федя, етім займісь. І чтобы было всьо, как палагаетца...

— Есть! — відповів другий чекіст. — Будет всьо сделано, как палагаетца, товарищ начальник.

У Вирви, який почув прізвище Теренчука, здавило в грудях. Він тихо застогнав і зажмурив очі. Чекіст, який давав ці розпорядження,

сів біля шофера і авто рушило, а слідом за ним гнав кінь, запряжений у саночки, на яких сидів селянин з маленьким хлопчиком.

Все сталось так швидко, несподівано й брутально, що відібрало, у Вирви здатність думати і сприйняти цю фатальну подію. Фізично він ніби перестав існувати, прислухаючись до свого внутрішнього голосу, який шептав йому: „Так, це дійсність... І ти не повинен так нею перейматись, бо тобі давно вже було відомо, що вона з'явиться... Може в іншій формі, при інших обставинах, але, з'явиться мусіла, як неминуче явище твоєї боротьби... Отож, краще думай про те, як виплутатись із цього становища”.

Вирва не заперечував, але він був вояком, і визнавав чесну боротьбу, застосовуючи і зберігати цю назву при всіх обставинах. Тому його вояцьке почуття було ображене до глибини тою метою, якої вживають гцилі, і яка була застосована до нього... Заманити людину в пастку й потім кинути на неї цілу чоту озброєних башибузухів, яка ж це боротьба? Душевний стан його був такий, як тієї людини, що йшла поміж кушами розкішних квітів, милуючись ними й вдихаючи їхні пахощі, і яку, раптом, хтось пхнув до ями, наповненої калом.

Від вовчка до шофера (маленьке віконце) в середині авта було напівтемно. Притулившись потилицею до стінки, Вирва сидів із

замруженими очима та обмірковував своє становище.

„Виплутатись? Ні, мабуть, цим разом, не виплутаюсь... Ну що ж, певно, так мало бути...” А десь там, у найглибшому кутику його душі, жевріла надія. А може це був відблиск бажання жити. І Вирва раптом пригадав чомусь слова із молитви: „Отче наш”... „Нехай буде воля Твоя, як на небі, так і на землі...”

Коли він був малим і мама проказувала йому цю молитву, то на цьому місці він зупинявся і просив пояснень. Перед Виовою ураз стала його ніжна й добра матуся. Лице його злагідніло, і на ньому відбився щасливий промінь. Він ніби переродився. Думки його попливли рівно й упорядковано. Система й точність, які були головною засадою його праці, і зараз йому придалась. Він знову почував себе метром (господарем) „себе”, і почав розвивати свої міркування далі.

„Певно, це є боротьба, — міркував він, — а в боротьбі, кажуть, всі засоби виправдовуються... Боротись з москалями не так уже страшно. І Україна давно б дала собі з ними раду. Але боротись із Теренчуками — це вже, здається, справа безнадійна... Бо всі вони „українці й патріоти”...

Вирва не помітив, як авто зупинилось і двері відчинились.

— Вихаді! — почув ураз він грубий го-

лос чекіста, і від стусана наганом у бік аж нахилився.

„Зараз почнеться”, — промайнула у нього думка.

Вирву привезли в повітове ЧеКа (Надзвичайна комісія), яка містилась у будинку міської управи. Сказали роздягнутись і скинути чоботи. Повивертали всі кишені і перемацали рубці в одягу, але нічого не знайшли, крім перепустки, побачивши яку почали реготати. Скінчивши обшук, наказали лише надягнути штани і взути чоботи. Клацнуло на руках залізо, а водночас почувся гострий і наказувальний голос чекіста:

— Вперьод!

Пішли довгим коридором, з обох боків його були колись урядові кімнати, а зараз катівні. На стрункій постаті Вирви, яка виявляла спокій і пасивність, від селянських вибійчаних штанів і юхтових чобіт, різкий контраст творила біла з тонкого полотна сорочка. На устах захолола гірка іронічна усмішка. Тільки очі горіли завзяттям зиркали то в один то в другий бік, шукаючи хоч найменшої тіні до порятунку. Він щиро й глибоко просив Бога, щоб послав йому третю й останню нагоду вмерти вояком, а не бути ганебно закатованим.

Зупинились проти одних дверей наліво, і чекіст постукав.

— Вхаді! — почувся приглушений і хри-

пливий голос із середини. Вирва переступив поріг великої кімнати й від сильного електричного світла примружив очі. Обвівши поглядом кімнату, він побачив, що вона була без вікон. Місця, де були вікна, забиті дошками і покриті повстю, двері також. Вирва відразу зрозумів, навіщо це було зроблено. „Щоб краще перепроводжувати допити”... Одночасно його обдав сопух поту з горілчанім пахом, дим від тютюну, запах йодоформу і шкіри, стос якої лежав в однім куті кімнати. У другому куті — купа рушниць, кулемет, далі мішки з борошном і з пукром, ціла бодня сала, якийсь одяг і багато іншого награбованого майна. На одній стіні великий портрет царя Миколи II-го з виколотими очима, а на другій — царя Петра I-го, уквітчаний і покритий червоним прапором. За великим столом, накритим зеленим забрудженим сукном, сидів „наччека” Колтунов. Здоровенний, плечистий матрос, з ненормально великою головою, їжаківитим волоссям, низьким чолом і широким вилицюватим кілька днів неголеним обличчям. Перед ним стояли пляшки від горілки. На газетному папері лежала ковбаса, оселедці, сало, хліб, а між цим усім — розсипаний тютюн, цигарки, якісь папери і... наган. Широкі й волохаті, мов у Горилі, груди чекіста при віддиху підіймались, як ковальський міх. З-під вузьких рукавів матроски чітко викреслювались здорові м'язи. Куці й грубі пальці й широкі

долоні, затиснуті в кулаки, нагадували кінські копити. По червоних і закислих очах та рейвасі на столі видно було, що він уже вихилив не одну склянку...

— Привелі вам памошніка атамана бандитов, таваріщ начальник! — відрпортував чекіст.

Вирва зустрівся очима з тією потворою в людській подобі, і в його очах відбилось ще більше омерзіння й огида до цього справжнього бандита й дикуна, який грабував і катував українське населення повіту.

Чекіст хвилину оглядав Вирву, примруживши очі, і, не відриваючи від нього погляду, прохрипів:

— Харрраашо-о! — І звернувшись до тих, що привели Вирву, сказав: — Можеть ітті, таваріщі. Нікаво не впуцать і не пріхадіть, пака не пазаву! Караул в обоїх канцах карідора. Панятно?

— Єсть, таваріщ начальник!

Коли „товаріші” вийшли, чекіст лагідно промовив:

— Падайді сюда! — показавши рукою ліворуч себе.

Вирва зробив три кроки і став збоку стола. Хвилину пестив очима нагана. Майнула думка; смілива, рішуча, але... Тут же й завмерла. Руки... Заковані руки. А в той же час, дивна річ, той наган вернув йому надію та надав сили. Вирва знову почув себе без-

турботним і навіть веселим.

— Так вот что, — підводячись із крісла, промовив чекіст і наблизився до Вирви.

Вирва зауважив, що ноги чекіста ступають не досить „твердо”, і це цілковито його заспокоїло. „Хіба не все одно як?” — майнула у нього думка. — „Тільки б зруйнувати вчинок Теренчука...”

— Брось, Вирва, валять дурака! — добродушно, — лагідним тоном промовив чекіст. — Нам всьо ізвєсно... Давай гаваріть по харошему, а?

І... враз у Вирви в очах заблимали свічки. В щелепах щось хруснуло. Він поточився, тріпнув головою і став, як укопаний. Це сталося так несподівано, що Вирва на мить утратив думку, але глузливий і нахабний регіт чекіста вернув йому притомність. Він почув, що в роті в нього повно солонавої рідини. Провівши язиком, намацав у лівій горішній щелепі дірку... Тоненькою цівкою кров текла з рота і капала на сорочку...

— Что? — реготав чекіст — України тебе захателось? Распронатваю мать, мазепінская сволоч! Я тебе пака-а-ажу самастейную Україну.

Обурення опанувало Вирву до найвищої міри. Його фізичний біль заглушив біль душевний. Він швидко наблизився до чекіста і хвилину оглядав його. Раптом чекіст відскочив до стола, почувши на своїм лиці кров і

поломані зуби Вирви. Ефект був надзвичайний. Він не чекав такої зухвалости, і зі скаженим ревом кинувся на Вирву. Кулак-копит його майнув у повітрі, але не зустрів „опертя”, бо Вирва зручно ухилився. Чекіст, утративши рівновагу, перекрутився і... ледь встиг він обернутись, як Вирва з усієї сили вдарив його обома руками в лице, і залізним прутом, яким були сковані руки, проломив чекістові носа. На Вирву бризнула кров. Чекіст гикнув, заколивався, і гримнув на долівку. Вирва вмить опинився біля стола. Затиснувши в руці нагана, він швидко вернувся і став над чекістом. Він лежав на лівім боці, відкинувши руки і був непритомний. Віддихав проломленою діркою, і коли випускав із себе повітря, кров булькала з неї й лилась, як з кабана.

Вирва блідий, замурзаний кров'ю, з нахмуреним обличчям, затиснутими щелепами, страшний, рішучий, був більше подібний на якесь видиво, ніж на людину. Щось говорив, бо губи його ворушились. Раптом нахилився, повернув чекіста і поклав його на спину. Цей зразу захарчав. Кров з повітрям пливла йому до горла і заливала його. Раптом почав кашляти й захлинатись. Інтуїтивно, шукаючи спосіб віддихнути, сіпнувся, і ліг на бік. Але Вирва знову поклав його на спину, промовивши:

— Пив ти чужу кров, тепер напийся власної і... ми поквітаємось...

Чекіст страшно харчав, віддих його ставав все рідшим. Раптом його волохаті груди піднялись, він здригнувся усім тілом і — витягнувся, як патик...

У кімнаті запанувала тиша. Вирва устав і випростався. Лице його міняється, набуваючи загадково лагідний вираз. Він дивиться спокійно на нерухоме тіло чекіста, як з дірки в носі ще бульками виходить кров, а лице довкола неї швидко набухає і синіє.

З коридора ледве долітають глухі кроки вартового. Десь далеко рипить гармонія, а в такт їй жалібно тягне п'яний голос:

„Маруся атравілась,

В бальніцу ей-о везу-у-ут...”

Вирву душить спрага. Він підходить до стола і оглядає пляшки, але всі вони порожні, лише одна наполовину з горілкою. Під стіною, між боднею й мішками з борошном, щось накрите селянською ряднею. Вирва підійшов, підняв ряднину й побачив цілий ряд пляшок. Нахилившись він перечитує назви на етикетах. Підносить одну з червоною шапочкою на коркові й читає:

„Церковноє віно”. Есєнтукі (Кавказ). Депо графа „Воронцова — Дашкова”.

— Ба! Вони вже й церкву десь ограбували, бузувіри...

Відбив шийку наганом і, заспокоївши спрагу, підійшов до стола, взяв цигарку і, довго вовтузився, поки запалив сірника. Не встиг

Вирва ще добре потягнути з цигарки, як почув на коридорі чийсь кроки й голоси. Затиснувши нагана в руді, він скочив до дверей і притулювся з боку одвірка.

— Не велелі нікаво впуцать, таваріщ камісар!

— Нічаво, я сам. У нас важное дело.

Стук у двері, а потім голос комісара:

— Вася! Можна к тебе? Дело важное і неатложное!

— Груба риба, — усміхнувшись прошепотів Вирва.

— Нікаво нет, что-лі? — знову почувся голос комісара.

— Не может бить, таваріщ камісар! Ані не вихаділі, я би увідел...

— Да что там, аткривай, Гріша! — почувся третій низький голос.

Двері розчинились навстіж і прикрили Вирву. Побачивши на підлозі в калюжі крові „наччека”, комісар і його супутник на мить здеревеніли. Потім кинулись до нього, і нахилившись над трупом, комісар розпачливо викрикнув:

— Что это? Вася! Вася!..

В цей час прогримів постріл, за ним другий... Комісар Фінкель і політрук (політичний руководитель) Сініцин попадали на труп чекіста, а вартовий червоноармієць, який не заходив до кімнати, а стояв на порозі, повернувся і з криком: „Караул! Караул!” — почав

утікати.

Вирва вискочив в коридор і вистрілив, один раз, другий, рушниця випала з рук червоноармійця, а сам він гепнувся на підлогу, витягнув руки наперед і — так залишився... В цей момент застріляли постріли з протилежного кінця коридору, Вирва відчув гострий біль у лівій руці вище ліктя і скочив назад до кімнати. Стрілянина припинилась. Вирва притулювся до одвірка, глянув на руку і, знизнувши плечима, промовив:

— Це значить, що я вступив у безпосередній бойовий контакт з ворогом. Треба, отже, використати мою „диспозицію” так, щоб завдати йому якнайбільшої шкоди. Решта не має ніякого значення...

Дуже текла кров з рани. Біля ніг Вирви утворилась ціла баюрка. Він хотів було піднести руку вгору, щоб трохи зупинити кров, але сильний біль змусив його цю думку залишити. Вирва став на праве коліно і поклав на ліве поранену руку, яка вже була зовсім безладна, бо перебито кістку.

„Щож далі? — міркував Вирва. — Сидіти так і чекати? Але ж вони не прийдуть, бо знають, що я озброєний...” Раптом чоло його нахмурилось. Він пригадав, що в нього залишилось мало куль.

— От тобі маєш! — голосно промовив він. — Забув про найголовнішу річ. Зараз же порахував. Лишилось усього три кулі в пістолі.

— Мало... — сумно похитав головою Вирва. Він вирішив їти в „наступ", але... із трьома кулями, щез несеїтниця... І раптом лице його роз'яснилось. Він швидко встав, підійшов до „товаришів". Поклав нагана на долівку, і почав обмацувати „комісара". По хвилині витягнув з правої кишені його шкіряної куртки бравнінга. Зробив те саме і з „політруком", з кишені якого витягнув нагана.

— О, тепер інша річ! радісно промовив Вирва. Нагана в трьома кулями й бравнінга він засунув за халату, а другого нагана з повним барабаном куль, узяв у руку. Кров біля рани зашкарубил і текла менше, але спрага від неї була більша, ніж попередньо. Вирва вишив решту вина, яке залишилось у пляшці, і почувши себе знову дужим, вернувся на старе місце. Ставши навколішки, він нахилився до самої підлоги, і обережно глянув із-за одвірка в один і другий бік. Крім вартового червоноофійця, який лежав на старому місці, у коридорі не було нікого. У будинку панувала абсолютна тиша, так ніби він був порожній. Але Вирва знав, що на нього чатують.

— А все ж таки, я їх трохи налякав, — усміхнувшись промовив Вирва... І давній юнацький виклик відбився на його лиці.

— Підлі боягузи! Ви воюєте підступом, а ваша відвага, — стріляти людей у потилицю, зв'язавши їм передтими руки... Дякую Тобі,

Господи, що Ти врятував мене від такої ганьби...

Ніжним, замріяним поглядом він дивиться крізь мур будинку туди, в далечінь. І бачить своїх друзів — побратимів. Свій кінний дивізіон, бравих і відважних козаків — повстанців... „Хлопці!” — шепоче Вирва. — „Іду в наступ, в останній... Гуляйте без мене. Боровайте Україну і... славу предків, Запорозжців...”

У цей момент у задній стіні кімнати, тихо відхилилось вічко від „вентилятора” і в ньому показалаась цівка карабіна. Вирва почув, як його щось уколело в спину, а в грудях розлилась теплота. Він похилився і сперся об стіну біля одвірка. З руки висунувся наган. Від переляку, що він залишиться без зброї, його опановує жах. Він міцно затискає руку, але надаремно, рука його порожня... Пістоль скікнув набік раз, другий і завертівся, як фургало... І враз пістоль обернувся в метелика, і зробивши кілька зігзагів у повітрі, прилетів до Вирви й сів йому на голову... Він чує, як у нього входить якась неземна благодійна сила і перетворює його самого в метелика... Невидне світло наповнює його душу невимовною радістю... Він пурхнув у коридор, і через вибиту шибку у вікні вилетів на двір.

„Воля!” — в захопленні крикнув Вирва і... втратив притомність...

— — — — —

Надвечір того самого дня пригнав на коні до повстанського штабу розвідач з другої розвідки й повідомив, що Теренчук видав Вирву большевикам. Він слідкував за ним і бачив, як його повезли в будинок міської управи, де міститься повітова ЧеКа.

Наступної ночі повстанці, як блискавка з неба, впали до міста. Червоні не мали часу отямитись, стати до оборони, і падали з розгубленим і захололим виразом на обличчях... Отаман повстанців на чолі з півсотнею верхівців, яких провадив розвідач, гнав центром міста до будинку „Ревкома”, в яким червоні святкували „победу”... Увесь апарат „Ревкома”, на чолі з головою, і вся ЧеКа, а між ними й соціал — зрадник Теренчук, стояли зігнані в один кут великої залі з піднятими догори руками. На столах повно перекусок, горілки, вина й лікерів. Скимлять протверезілі й напівголі жінки. Стоять з вибалушеними очима пани життя й смерті українського населення, в яких повстанці відбирають нагани...

Гуляли повстанці в місті. Звільнили всіх арештованих українців і в підвалах ЧеКа знайшли прикованого до стіни і скатованого „ткача”, а недалеко від нього на соломі лежав Вирва...

Привівши „ткача” до людського стану, зробили конфронтацію з Теренчуком, який признався, що дійсно видав Вирву червоним. Йому дали завдання, видати отамана повстан-

ців і Вирву, або викрити місце їхнього постою і тим доказати свою вірність „партії і родіне”.

Вирва багато утратив крові, тому був блідий і дуже знесилений. Тільки очі його жили, і випромінювали радість перемоги. Молодий здоровий організм і успішно переведена операція вернули йому здоров'я і життя, яке після смерті Олени він присвятив виключно Батьківщині.

